

บทที่ 2

ทรัพยากรและอำนาจทางการเมืองสมัยอยุธยาและกรุงธนบุรี

ความนำ

ก่อนที่จะกล่าวถึงการสร้างทรัพยากรทางอำนาจ การใช้และการรักษาอำนาจในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ในบทต่อไปนั้น ผู้เขียนจะกล่าวถึงอำนาจและทรัพยากรทางอำนาจในสมัยอยุธยาและธนบุรี ซึ่งเป็นช่วงสมัยที่ส่งผลสืบเนื่องมาถึงสมัยรัชกาลที่ 1 ก่อน เพื่อจะได้เข้าใจเรื่องนี้ในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ในส่วนนี้ผู้เขียนพยายามชี้ให้เห็นว่า ทรัพยากรทางอำนาจ อันเป็นปัจจัยให้ผู้นำทางการเมืองสมัยอยุธยาและธนบุรีมีอำนาจ สามารถก้าวขึ้นมาสู่ตำแหน่งที่สามารถใช้อำนาจได้นั้นมีอะไรบ้าง นอกจากนี้จะดีกว่าเมื่อสถานการณ์ (สังคม) เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมทรัพยากรนั้นเปลี่ยนไปด้วยหรือไม่ และหากเปลี่ยนไปจากเดิม ทรัพยากรใหม่ที่ถูกนำมาใช้แทนทรัพยากรเดิมคืออะไร

ในการวิเคราะห์ทรัพยากรทางอำนาจและอำนาจทางการเมืองสมัยอยุธยาและธนบุรี จะพิจารณาจากบทบาททางการเมืองของชนชั้นนำในสังคม (อันได้แก่ กษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางและพระ) เป็นสำคัญ โดยใช้แนวความคิดในบทที่ 1 เป็นกรอบในการวิเคราะห์ ซึ่งจะสามารถแสดงให้เห็นถึงปัจจัยต่าง ๆ อันก่อให้เกิดอำนาจ แบบแผนการสร้างอำนาจนี้ ยังมีประโยชน์ต่อการนำไปเปรียบเทียบสมัยรัชกาลที่ 1 เพื่อชี้ให้เห็นความเหมือนและแตกต่างกันของการสร้างทรัพยากรทางอำนาจสมัยต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว

ทรัพยากรและอำนาจทางการเมืองสมัยอยุธยา

ความเป็นเชื้อพระวงศ์

ความเป็นเชื้อพระวงศ์ คือ การเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ โดยเฉพาะพระราชโอรสที่ประสูติจากพระมเหสี พระอัครมเหสี หรือพระอัครชายา หรือเกิดด้วยลูกหลวงหลานหลวง ซึ่งได้รับการแต่งตั้งให้ใช้สกุลยศ เป็นเจ้าฟ้า และดูเหมือนว่าในสมัยอยุธยาพระบรมวงศานุวงศ์ลำดับต่าง ๆ

ดังกล่าวข้างต้น ได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าฟ้าเหมือนกันหมด และที่พระบรมวงศานุวงศ์สมัยนี้ได้รับการแต่งตั้ง เป็นเจ้าฟ้าเหมือนกันหมด อาจเป็นสาเหตุเนื่องมาจากประเพณีการส่งพระราชโอรสออกไปปกครองหัวเมือง อันเป็นเมืองลูกหลวง ในสมัยต้นอยุธยา ซึ่งเสมือนหนึ่งเป็นเจ้าประเทศราช จึงได้รับขนานพระนามให้เป็นเจ้าฟ้า¹ ซึ่งถือว่าเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ที่มีบทบาททางการเมืองการปกครองและมีโอกาสเข้าสู่ตำแหน่งทางการเมืองอย่างมาก เพราะนอกจากพระบรมวงศานุวงศ์ดังกล่าว จะทรงอยู่ในพระสกลยศตามพระราชกำหนดแล้ว ยังจะได้รับพระราชทานพระอิสริยยศให้ทรงกรม เนื่องจากการปฏิบัติราชการบริหารบ้านเมือง โดยนัยนี้พระบรมวงศานุวงศ์ จึงทรงสามารถส่งสมอำนาจขึ้นมาได้

พระราชโอรสของกษัตริย์อยุธยาตอนต้นมักได้รับการแต่งตั้งให้ไปครองเมืองลูกหลวงต่าง ๆ ตามโครงสร้างการปกครองในสมัยนั้น จึงเป็นการเปิดโอกาสให้เมืองลูกหลวงได้สะสมกำลังของตนเอง ซึ่งเมื่อสะสมถึงระดับหนึ่งแล้ว เจ้าผู้ครองเมืองนั้น ๆ ต่างก็คิดจะสืบราชสมบัติต่อจากพระราชบิดา ประกอบกับสมัยอยุธยาตอนต้นยังไม่มีกฎเกณฑ์การสืบราชสมบัติที่แน่ชัด การแย่งชิงอำนาจระหว่างเมืองลูกหลวง ซึ่งกระทำโดยการใช้อำนาจ (กองทัพ) ที่ต่างฝ่ายต่างก็ได้สะสมไว้ โดยมีเป้าหมายอยู่ที่ราชบัลลังก์ เช่น กรณีของเจ้าอ้ายพระยากับเจ้าน้อยพระยา ทำการชนช้างเพื่อแย่งชิงราชสมบัติ ถึงกับสิ้นพระชนม์ทั้งสองพระองค์ตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระอินทราชา² (พ.ศ. 1912) ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 จึงทรงวางระเบียบในการรับราชสมบัติให้มีกฎเกณฑ์ โดยทรงให้มีตำแหน่งอุปราชขึ้นเป็นครั้งแรก เพื่อป้องกันปัญหาความขัดแย้งระหว่างราชโอรสที่ไปครองเมืองลูกหลวง และมีการสะสมกำลังทัดเทียมกันแย่งชิงอำนาจกัน โดยโปรดแต่งตั้งให้พระราเมศวรดำรงตำแหน่งอุปราชไปครองเมืองพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. 1981 ตำแหน่ง

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2501), หน้า 6.

² เรื่องเดียวกัน หน้า 5.

³ อิศน รัชพันธ์ (แต่ง), สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416 แปลโดยประกายทอง สิริสุข และพรณี สรุงบุญมี (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ 2521), หน้า 201-205.

⁴ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม 1 หน้า 440.

อุปราชนี้ เป็นตำแหน่งที่มีอำนาจและเกียรติยศรองจากพระมหากษัตริย์ ถือได้ว่าเป็นตำแหน่งของผู้ที่จะสืบราชสมบัติ^๕

ผู้ที่ดำรงตำแหน่งอุปราชส่วนใหญ่จะได้แก่พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ซึ่งประสูติจากพระอัครมเหสี นับว่าเป็นการให้ความสำคัญกับอาวุโส อย่างไรก็ตามตำแหน่งนี้อาจมอบให้พระราชอนุชาก็ได้หากว่า พระมหากษัตริย์พระองค์นั้นไม่มีพระราชโอรส ซึ่งไม่ใช่กฎเกณฑ์ที่แน่นอน เช่นกรณีสมเด็จพระนเรศวร ซึ่งโปรดฯ ให้พระเอกาทศรถ พระอนุชาเป็นอุปราชและได้ครองราชย์ต่อ หลังจากสมเด็จพระนเรศวรเสด็จสวรรคตแล้ว^๖

กษัตริย์อยุธยา ยังเน้นการสืบราชสมบัติจากความเป็นพระบรมวงศานุวงศ์เป็นสำคัญ แม้ว่าความเป็นพระบรมวงศานุวงศ์จะมีปัญหาอยู่บ้าง เช่น กรณีหลังพระชัยราชาสวรรคตนั้น พระราชโอรสคือ พระยอดฟ้ายังทรงพระเยาว์อยู่มาก ไม่ทรงสามารถบริหารราชการแผ่นดินได้ ท้าวศรีสุดาจันทร์ พระราชมารดาซึ่งสำเร็จราชการแทน ด้วยความทรงพระเยาว์ของพระยอดฟ้า จึงถกยึดอำนาจโดยขุนนางซึ่งนำโดย ขุนรวงศา จากนั้นขุนรวงศาก็ปราบดาภิเษกเป็นกษัตริย์ แต่ก็อยู่ได้เพียง 42 วัน ก็ถูกพระเทียรราชาซึ่งเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ ยึดอำนาจคืนได้^๗ และพระเทียรราชาก็ปราบดาภิเษกเป็นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ หลังจากสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จสวรรคตแล้ว พระราชโอรสคือ พระมหินทรอิทธิราชก็ได้ครองราชย์ต่อจากพระองค์^๘

^๕ ควอริช เวลส์ (แต่ง), การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล และยุภา ชุมจันทร์ (กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2519), หน้า 49 และกรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516), หน้า 524.

^๖ กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับ พระจักรพรรดิพงศ์ (จาต) และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2507), หน้า 328.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า 32.

^๘ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 633.

การขึ้นครองราชย์โดยอาศัยความเป็นพระบรมวงศานุวงศ์เป็นคนสมบัติ หรือทรัพยากรทางการเมืองที่มีความสำคัญมาก แม้ในบางครั้ง พระมหากษัตริย์ที่สวรรคตไปแล้วมิได้ทรงแต่งตั้งผู้ใดให้เป็นผู้สืบราชสมบัติแทน พระบรมวงศานุวงศ์ก็มักจะได้รับการพิจารณาเป็นอันดับแรก ดังเช่นกรณีพระเอกาทศรถโปรดแต่งตั้งพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นครองตำแหน่งพระมหาอุปราช แต่พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ทิวศตไปก่อน และหลังจากนั้นพระเอกาทศรถก็ได้แต่งตั้งใครเป็นอุปราชแทนจนพระองค์เสด็จสวรรคต

ด้วยความที่พระเอกาทศรถมิได้ตรัสมอบราชสมบัติให้แก่ใครก่อนที่พระองค์เสด็จสวรรคตนั้น เหล่าขุนนางมีความเห็นพร้อมกันว่า ควรให้เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์พระราชโอรสอีกพระองค์หนึ่งครองราชสมบัติแทนดังข้อความว่า

“ท้าวพระยาเสนาบดี มন্ত্রิมุขทั้งหลาย พร้อมทั้งสังฆราชคามวาสี
อรัญวาสี ปรีักษากันเสด็จ อัญเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระศรี
เสาวภาคย์ ซึ่งเสวยพระเนตรข้างหนึ่งขึ้นผ่านพิภพ”^๕

แต่ความเป็นเชื้อพระวงศ์เพียงประการเดียวนี้ มิได้เป็นฐานแห่งอำนาจที่เพียงพอ ท้ายที่สุดเจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์ถูกพระพิมลธรรม(พระเจ้าทรงธรรมในเวลาต่อมา) กับจมีนศรีสรักษ์ร่วมมือกันแย่งราชสมบัติ

ในบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ด้วยกันก็มีความขัดแย้งกัน เนื่องด้วยมิได้มีการแต่งตั้งเชื้อพระวงศ์องค์ใดเป็นพระมหาอุปราชจากพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อน เช่น กรณีการขึ้นครองราชย์ของพระเชษฐาธิราช พระราชโอรสของพระเจ้าทรงธรรม ซึ่งขณะที่พระเจ้าทรงธรรมสวรรคตใน พ.ศ. 2171 นั้น มีขุนนางบางส่วนสนับสนุนให้ พระศรีศิลป์ ซึ่งเป็นพระอนุชาของพระเจ้าทรงธรรมครองราชย์ และขณะเดียวกันนั้น ก็มีขุนนางอีกกลุ่มหนึ่งนำโดย พระยาศรีวรวงศ์ ซึ่งเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ได้ทำการเกลี้ยกล่อมขุนนางอื่น ๆ ให้หันมาสนับสนุนพระเชษฐาธิราช ขณะ

^๕ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),
หน้า 328.

เดียวกันก็ทำการจับกุมขุนนางที่สนับสนุนพระศรีศิลป์ประหารชีวิต เมื่อกำจัดฐานอำนาจของพระศรีศิลป์แล้ว พระเชษฐาธิราชก็ทรงครองราชย์ และขุนบำเหน็จให้พระยาศรีวรวงศ์เลื่อนขึ้นเป็น เจ้าพระยามหาเสนาสมุหพระกลาโหม¹⁰

ความสำคัญของความเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ในการขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์อยุธยาปรากฏชัดอีกครั้งหนึ่ง เมื่อเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ได้ทำการยึดอำนาจจากสมเด็จพระเชษฐาธิราชหลังจากที่ขุนนางผู้นั้นเคยแสดงพลังช่วยปราบพระศรีศิลป์ตั้งกล่าวแล้ว และด้วยความที่ขุนนางผู้นี้มีกำลังไพร่พลในสังกัดมากจึงกล้าที่จะทำการยึดอำนาจจากสมเด็จพระเชษฐาธิราช แต่เมื่อยึดได้แล้ว ก็ได้ขึ้นครองราชย์เอง ความสำคัญของความเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ยังคงมีอยู่ในระดับสูง สถาบันกษัตริย์มีความชอบธรรมสูง จนทำให้ขุนนางผู้มีอำนาจไม่กล้าที่จะขึ้นครองราชย์โดยทันที ดังข้อความว่า "ฝ่ายเสนาพณพามาตย์ราชปโรหิตทั้งหลายจึงเอาเครื่องราชกกุธภัณฑ์ไปถวายเจ้าฟ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์มิได้รับ"¹¹ ทั้งนี้โดยอ้างเหตุผลว่า "พระอาทิตย์วงศ์ ซึ่งเป็นราชบุตรนั้นยังมีอยู่ ควรจะยกพระอาทิตย์วงศ์ขึ้นผ่านสมบัติโดยราชประเพณีจึงชอบปรึกษาเสนาบดีทั้งปวงแล้วก็ราชาภิเษกพระอาทิตย์วงศ์ขึ้นผ่านพิภพกรุงศรีอยุธยา"¹² จะเห็นได้ว่า ความเป็นเชื้อพระวงศ์เป็นทรัพย์สินทางการเมืองสำคัญซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการอ้างเพื่อการครองราชย์ ดังกรณีของพระอาทิตย์วงศ์ แม้ว่าจะมีพระชนม์อายุเพียง 9 พรรษาในขณะนั้นก็ตาม

ความสำคัญของความเป็นเชื้อพระวงศ์ต่อการสืบราชสมบัติมีอยู่มาก โดยเฉพาะความเป็นพระราชโอรสของพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อน อันแสดงถึงความต่อเนื่องของพระราชวงศ์ นอกจากนี้ในกรณีของการขึ้นครองราชย์และสถาปนาราชวงศ์ใหม่ โดยการใช้การแต่งงานเป็นการสร้างความต่อเนื่องของการสืบราชสมบัติระหว่างความเป็นเชื้อพระวงศ์ใหม่กับเชื้อพระวงศ์เก่า เช่น กรณีสมเด็จพระเพทราชา เมื่อชิงราชสมบัติจากสมเด็จพระนารายณ์ได้แล้ว ก็ได้รับเอาพระบรมวงศานุวงศ์ของสมเด็จพระนารายณ์มาเป็นมเหสี "มีตำรับเห็นเกล้าโปรดให้พระบรมราชกนิษฐาของสมเด็จพระ

¹⁰ เพ็ญศรี ตึก และ ปิยนาด บุนนาค, ประวัติศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, 2524) หน้า 45.

¹¹ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 8.

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

นารายณ์เป็นเจ้านั้นเป็นพระอัครมเหสีฝ่ายขวา ตั้งเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทพ ซึ่งเป็นพระราชธิดาแห่งสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้านั้นเป็นพระอัครมเหสีฝ่ายซ้าย"¹³ การรับเอาเชื้อพระวงศ์เก่ามานี้ อย่างน้อยที่สุดก็ช่วยเสริมฐานะของกษัตริย์องค์ใหม่ในแง่ความเป็นสถาบันกษัตริย์ ซึ่งได้ทำการสถาปนาขึ้นใหม่อย่างมีความต่อเนื่องกับเชื้อพระวงศ์เดิม เชื้อพระวงศ์เดิมมิได้ถูกทำลายไปโดยสิ้นเชิงลักษณะของความเป็นสถาบันกษัตริย์ยังคงอยู่ ซึ่งสามารถช่วยสร้างความชอบธรรมได้ในระดับหนึ่ง

ความสำคัญของความเป็นเชื้อพระวงศ์มีอยู่สูงมาก ซึ่งในบางครั้งคุณสมบัตินี้กลายเป็นทรัพย์สินทางการเมืองที่เป็นภัยหรือเป็นศัตรูกับฝ่ายตรงกันข้ามหรือฝ่ายที่ต้องการจะแข่งขันอำนาจจนเป็นเหตุนำไปสู่การทำลายการเป็นความเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ให้หมดสิ้นไปก็ได้ เช่น สมเด็จพระเพทราชาก่อนการปราบดาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์ ได้จับเจ้าฟ้าอภัยทศ¹⁴ สำเร็จโทษ ซึ่งเท่ากับการทำลายทรัพย์สินทางการเมืองของเจ้าฟ้าอภัยทศ ความเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งแสดงถึงความชอบธรรมสูงที่จะเป็นกษัตริย์จึงเป็นสิ่งกีดขวางการขึ้นครองราชย์ของพระเพทราชา ฉะนั้นพระเพทราชาจึงต้องขจัดเจ้าฟ้าอภัยทศ ซึ่งเป็นอุปสรรคขัดขวางการก้าวขึ้นสู่อำนาจของตนออกไป¹⁵

ความสำคัญของความเป็นเชื้อพระวงศ์ต่อการขึ้นครองราชย์ได้สะท้อนออกมาให้เห็นอีกครั้งหนึ่งในรัชกาลพระเพทราชา คือ ในคราวเกิดกบฏไพร่ที่เรียกว่ากบฏธรรมเถียร ที่แขวงเมืองนครนายก โดยธรรมเถียรซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมของเจ้าฟ้าอภัยทศได้ปลอมตัวเป็นเจ้าฟ้าอภัยทศด้วยการติดไฟที่หน้าผากให้เหมือนเจ้าฟ้าอภัยทศ อ้างว่าเจ้าฟ้าอภัยทศหาได้เสียชีวิตเนื่องจากการสำเร็จ

¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 127.

¹⁴ เจ้าฟ้าอภัยทศ หนังสือพงศาวดารว่า เป็นพระราชโอรสสมเด็จพระนารายณ์ แต่ตามจดหมายเหตุของฝรั่งที่เข้ามาเมืองไทยครั้งนั้น ทุก ๆ ฉบับกล่าวความต้องกันว่าสมเด็จพระนารายณ์ไม่มีพระราชโอรสมีแต่พระราชธิดา เจ้าฟ้าอภัยทศที่อยู่กรุงเก่าเวลาสมเด็จพระนารายณ์สวรรคตนั้นว่าเป็นพระราชอนุชา หนังสือเรียกว่า คำให้การขุนหลวงหาวัดก็กล่าวไว้ว่า สมเด็จพระนารายณ์ไม่มีพระราชโอรส อ้างเหตุนี้ประกอบกับเรื่องอุบัติเหตุของหลวงสรศักดิ์ อธิบายไว้ในหนังสือนี้ด้วยโปรดดู เรื่องเดียวกัน หน้า 122.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

โทษที่แขวงเมืองลพบุรีไม่¹⁶ ชาวบ้านทั้งหลายเห็นดังนั้น เกิดความเชื่อว่าเป็นเจ้าฟ้าอภัยทศจริง¹⁷ จึงได้สมัครมาเป็นพรรคพวกมาก¹⁸ ซึ่งถือว่าเป็นผลสำเร็จสำหรับการอ้างความเป็นเจ้าฟ้าวรบรวมผู้คน¹⁹

ความอาวุโสของพระบรมวงศานุวงศ์ก็เป็นคุณสมบัติสำคัญอีกประการหนึ่งที่ชนชั้นนำไทยสมัยอยุธยา ใช้เป็นปัจจัยในอันที่จะอ้างขึ้นครองราชย์ แต่ก็ไม่เป็นเช่นนั้นเสมอไป บางครั้งความสามารถอาจมีความสำคัญเหนือกว่า เช่น กรณีสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อกรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมขุนเสนาพิทักษ์สิ้นพระชนม์ไป พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมขุนพรพินิตขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแทน ทั้ง ๆ ที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมขุนพรพินิตมีพระเชษฐาชื่อ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี อยู่ ซึ่งเป็นผู้อาวุโสกว่า แต่พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไม่ทรงแต่งตั้ง ด้วยทรงอ้างเหตุผลว่า โฉดเขลาหาสติปัญญาและความเพียรไม่ได้ ถ้าเป็นอุปราชบ้านเมืองจะฉิบหาย²⁰ แล้วทรงอ้างเอาความสามารถของกรมขุนพรพินิตเป็นเหตุแห่งการตั้งเป็นมหาอุปราช "เห็นแก่กรมขุนพรพินิต กอปรด้วยสติปัญญาเฉลียวฉลาดหลักแหลม สมควรดำรงเศวตฉัตรครองสมบัติรักษาแผ่นดินสืบไป"²¹ โดยบังคับให้เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีไปบวช เพื่อมิให้เป็นอุปสรรค ของสมเด็จพระเจ้าฟ้างกรมขุนพรพินิต และหลังจากพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศสวรรคตแล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้างกรมขุนพรพินิตเสวยราชสมบัติได้ 10 วันก็ถวายราชสมบัติแก่เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี พระเชษฐาธิราช ซึ่งมีพระทัยปรารถนาราชสมบัติ²² แล้วพระองค์ทรงออกผนวช ส่วนเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี เสด็จขึ้นเสวยราชย์เป็น พระที่นั่งสุริยาศมรินทร์ และหลังจากนั้นกรมหมื่นเทพพิพิธก็ทรงผนวช ด้วยเกรงว่าพระองค์เป็นผู้มีอาวุโสอาจเป็นเหตุให้ถูกกำจัดออกไปได้ ดังที่พระราชพงศาวดารบันทึกไว้ว่า

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 131.

¹⁷ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2507), หน้า 505.

¹⁸ กรมศิลปากร, กรมพระราชวังบวรสถานมงคลฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม 2 หน้า 132.

¹⁹ วารุณี โอสถารมย์ และอัญชลี สุสายัณห์, "กบฏไพร่ สมัยพระเพทราชา" วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 6 ฉบับที่ 1, หน้า 64.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 241.

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 246.

"อยู่มาประมาณเจ็ดวัน (หลังจากพระที่นั่งสุริยอมรินทร์เสวยราชย์) กรมหมื่นเทพนิพนธ์คิดถึงพระองค์ว่า เป็นเจ้าผู้ใหญ่ เกรงพระเจ้าแผ่นดินจะมีความรังเกียจ พระทัยไม่เลื่อง ก็จะมี ชินตันทราย จึงเข้าไปกราบทูลถวายบังคมลาออกผนวช"²³ จากกรณีที่ยกมากล่าวถึงนี้สะท้อนให้เห็นว่าความอาวุโสในระหว่างเชื้อพระวงศ์ด้วยกันเองเป็นคุณสมบัติประการหนึ่งที่ถือว่าเป็นทรัพย์สินทางการเมือง ซึ่งช่วยสนับสนุนให้ผู้มีคุณสมบัตินี้มีอำนาจขึ้นมาได้

กล่าวโดยสรุป การสืบราชสันตติวงศ์ในสมัยอยุธยาตอนต้นมักมีความขัดแย้งซึ่งอำนาจกันระหว่างพระราชโอรสที่พระมหากษัตริย์คนนั้นส่งไปปกครองเมืองลูกหลวง ซึ่งเป็นเหตุไปสู่การสถาปนาตำแหน่งอุปราช อันเป็นตำแหน่งที่พระมหากษัตริย์แต่งตั้งผู้ที่จะสืบราชสมบัติต่อไป แต่อย่างไรก็ตามการมีตำแหน่งอุปราชนี้ ก็ได้หมายความว่า จะแก้ปัญหาการแย่งชิงราชบัลลังก์ได้โดยเด็ดขาดในบางครั้งหากขุนนางมีอำนาจมากก็อาจทำการแย่งชิงราชบัลลังก์จากกษัตริย์ได้ ซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

แม้ว่าอำนาจตกอยู่ในมือของขุนนาง ความเป็นเชื้อพระวงศ์ยังคงเป็นคุณสมบัติสำคัญสำหรับการขึ้นครองราชย์ ดังจะเห็นได้จาก ภายหลังจากขุนนางยึดอำนาจแล้วไม่ได้ทำการสถาปนาตนเองเป็นกษัตริย์ในทันทีทันใด หากแต่ปล่อยให้มีการแต่งตั้งเชื้อพระวงศ์ที่มีอยู่แม้จะทรงพระเยาว์ให้ครองราชย์ไประยะหนึ่งก่อน แล้วค่อยหาโอกาสที่เหมาะสมกำจัดเชื้อพระวงศ์พระองค์นั้นออกไปแล้วขุนนางจึงสถาปนาตนเองเป็นกษัตริย์ และเมื่อขุนนางนั้นเป็นกษัตริย์แล้ว ยังได้มีการเชื่อมโยงกับเชื้อพระวงศ์โดยการรับเอาเจ้านายฝ่ายหญิงมาเป็นฝ่ายใน แล้วก็ให้กำเนิดราชบุตรราชธิดา อันเป็นการสืบทอดเชื้อพระวงศ์เดิมทางหนึ่ง ซึ่งสามารถอ้างเป็นเหตุผลทางการเมืองในการครองราชย์อย่างชอบธรรมได้

ภายใต้โครงสร้างทางการเมืองสมัยอยุธยา ซึ่งมีตำแหน่งอุปราชมี อำนาจรองลงมาจากพระมหากษัตริย์นั้นเป็นตำแหน่งมิได้กำหนดแน่นอนลงไปว่าจะต้องเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ (ที่แต่งตั้งพระราชโอรสพระองค์ใหญ่คงเป็นไปตามประเพณี) ในบางครั้งอาจมีการแต่งตั้ง พระราชอนุชาเป็นอุปราชก็ได้ เช่น กรณีสมเด็จพระนเรศวรกับพระเอกาทศรถ หรือบางครั้งพระมหากษัตริย์อาจแต่งตั้งขุนนางที่ให้การสนับสนุนอำนาจทางการเมืองแก่พระองค์ โดยเฉพาะกษัตริย์ที่ครองราชย์โดย

²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 247.

การชิงราชบัลลังก์ มักจะแต่งตั้งขุนนางที่ให้การสนับสนุนการยึดอำนาจ อันเป็นการตอบแทนความดีความชอบด้วยการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งอุปราช หรือตำแหน่งสำคัญ ๆ ที่มีอำนาจเหมือนอุปราช เช่น ครั้นเมื่อพระเทียรราชา ยึดอำนาจจากขุนวรวงศาธิราช แล้วสถาปนาพระองค์เป็นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ นั้นได้มีขุนพิเรนทรเทพขุนนางเป็นกำลังให้การสนับสนุนที่สำคัญ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตอบแทนความดีของขุนพิเรนทรเทพ โดยโปรดให้ไปครองเมืองพิษณุโลก ทรงพระนามว่า พระมหาธรรมราชา²⁴ กรณีนี้ พระมหาจักรพรรดิทรงมีพระราชโอรส ซึ่งหากเป็นกรณีปกติธรรมดาที่ราชบัลลังก์มิได้มาโดยการแย่งชิงแล้ว ตำแหน่งอุปราชหรือตำแหน่งสำคัญคงมอบให้แก่พระราชโอรสจากโครงสร้างทางการเมืองดังกล่าวนี้มักปรากฏบ่อยครั้งว่า ผู้ที่อยู่ในตำแหน่งอุปราช อาจเป็นขุนนางหรือพระราชโอรส จะมีความขัดแย้งในเรื่องของการแย่งชิงราชบัลลังก์อยู่เสมอ ระหว่างอุปราชที่ไม่ใช่พระราชโอรส (อาจเป็นขุนนางหรืออนุชา) กับพระราชโอรส ดังกรณีของสมเด็จพระมหาจักรพรรดินี้ พระองค์พระราชทานราชสมบัติให้กับพระมหินทราชา พระราชโอรส แทนที่จะทรงพระราชทานให้พระมหาธรรมราชา อันเป็นเหตุให้พระมหาธรรมราชาไม่พอพระทัย จนคิดไปเข้ากับพม่าตีกรุงศรีอยุธยาครั้งเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาในครั้งแรกนั้น²⁵

อย่างไรก็ตามความขัดแย้งอันเนื่องจากการแย่งชิงราชบัลลังก์นี้มิได้หมายความว่าจะไม่พบในหมู่เชื้อพระวงศ์ กล่าวคือ แม้ว่าเชื้อพระวงศ์ได้ดำรงตำแหน่งพระมหากษัตริย์ ก็อาจมีการแย่งชิงระหว่างเชื้อพระวงศ์ด้วยกันเอง ซึ่งปัญหานี้ดูเหมือนว่าเคยเกิดขึ้นแล้วในสมัยอยุธยาตอนต้น และมีการแก้ไขโดยการตั้งตำแหน่งมหาอุปราช แต่ช่วยลบลบปัญหาได้ในระดับหนึ่งเท่านั้น เพราะแม้ว่าจะมีตำแหน่งอุปราชแล้ว เจ้านายก็ยังคงแย่งชิงอำนาจกันดังปรากฏในสมัยอยุธยาตอนปลาย ในกรณีปลายรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ซึ่งขณะนั้นเจ้าฟ้าพร พระราชอนุชาทรงเป็นพระมหากษัตริย์อยู่ แต่พระเจ้าท้ายสระปรารถนาให้ราชสมบัติแก่เจ้าฟ้าอภัย พระราชโอรส เจ้าฟ้าอภัย ทรงแนบพระทัยว่า พระมหากษัตริย์คงไม่ยอมแน่นอน จึงดึงเอาเจ้าฟ้าปรเมศวร์ พระอนุชา มาร่วมมือแย่งชิงราชสมบัติกับพระมหากษัตริย์ หลังจากสมเด็จพระเจ้าท้ายสระสวรรคตแล้ว แต่สิ้นพระมหากษัตริย์ไม่ได้²⁶

²⁴ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทมาศ (เจิม), หน้า 32.

²⁵ สุพรรณิณี เฟื่องแสงทอง, "พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนาง : การเมืองไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528, หน้า 14.

²⁶ ใญ่ศิริ ตึก และปิยนาด บุนนาค, ประวัติศาสตร์ไทย 1, หน้า 49.

ปรากฏการณ์การแย่งชิงอำนาจกันระหว่างขุนนางกับเชื้อพระวงศ์ หรือเชื้อพระวงศ์กับเชื้อพระวงศ์ด้วยกันเองดังกล่าวมาแล้วนั้น สะท้อนให้เห็นว่า ความเป็นพระบรมวงศานุวงศ์เป็นคุณสมบัติอันสำคัญหรือจำเป็นต่อการการได้ครองราชสมบัติ ความสำคัญของความเป็นพระบรมวงศานุวงศ์คงอยู่ที่ความเชื่อของคนในสังคมว่า ผู้ที่เหมาะสมที่สุดที่จะเป็นผู้ปกครองคือ กษัตริย์ ซึ่งสืบเชื้อสายจากกษัตริย์พระองค์ก่อน ๆ มา ความเชื่อของคนไทยเกี่ยวกับกษัตริย์นี้ คงเป็นการผสมผสานระหว่างคติทั้งทางศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ คือทางพราหมณ์เห็นว่า กษัตริย์มีฐานะเป็นเทพ ซึ่งเป็นผู้ที่มีพลังมาก (supreme being) เทพที่เกี่ยวข้องกับความเป็นกษัตริย์ที่ปรากฏบ่อย ๆ คือ พระนารายณ์และทางด้านพุทธศาสนาพระมหากษัตริย์คือ ผู้ทรงธรรม นำความยุติธรรมสงบร่มเย็นเป็นสุขมาสู่ประชาชน²⁷ ฉะนั้นการอ้างความเป็นเชื้อพระวงศ์ หรือสืบสายสัมพันธ์กับเชื้อพระวงศ์ (เช่นการแต่งงาน) จึงกลายเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเสมอ สำหรับขุนนางที่มีกำลังไพร่อยู่ในมือสูงกว่าพระมหากษัตริย์ แล้วทำการยึดอำนาจและสถาปนาตนขึ้นเป็นกษัตริย์พระองค์ใหม่ อันเป็นการแสดงให้เห็นว่า ความเป็นเชื้อพระวงศ์หรือพระบรมวงศานุวงศ์เป็นทรัพยากรทางการเมืองที่สำคัญมากในสมัยอยุธยา

²⁷ ผู้ที่สนใจแนวความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์โปรดดู Joachin Wach, Sociology of Religion (Chicago : University of Chicago Press, 1944), pp. 130-137' 344-440; Robert Hein Geldern, Conceptions of State and Kingship in Southeast Asia (Ithaca : Cornell University, 1956) : ซึ่งบทความนี้ได้รับการแปลโดย นิธิ เอียวศรีวงศ์, ใน วารสารสังคมศาสตร์ (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) ปีที่ 6 ฉบับที่ 1 (เมษายน-มิถุนายน 2525), หน้า 1-21; Lorriane M. Gesick, Kingship and Political Integration in Traditional Siam 1767-1824 (Ph.D. Dissertation, Cornell University, 1976); Bardwell L. Smith (ed.), Religious and Legitimation of Power in Thailand, Lao and Burma (Singapore : South and Southeast Asia Studies, ANIMA Book, 1978); Lorraine Gesick (ed.), Center Symbol and Hierarchies : Essays on the Classical State of Southeast Asia (New Haven : Yale University Press, 1983).

ความเป็นขุนนางผู้ใหญ่

คำว่าขุนนางมีความหมายเช่นเดียวกับข้าราชการ²⁸ อันเป็นฐานะที่ได้รับพระราชทานแต่งตั้งจากพระมหากษัตริย์ ความเป็นขุนนางผู้ใหญ่จึงหมายถึงข้าราชการ (ขุนนาง) ที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งทางราชการสูง ๆ เช่น เป็นสมุหนายก หรือสมุหกลาโหม เป็นต้น²⁹

ในที่นี้ผู้เขียนจะวิเคราะห์ บทบาทของขุนนาง ผู้มีตำแหน่งหน้าที่ทางราชการว่า จะอาศัยตำแหน่งหน้าที่สร้างหรือกระทำการให้ได้มาซึ่งอำนาจทางการเมืองอย่างไร กล่าวคือ ผู้เขียนต้องการศึกษาว่าความเป็นขุนนาง (ผู้ใหญ่) จะกลายเป็นทรัพย์สินทางอำนาจ หรือเป็นฐานแห่งอำนาจ จนทำให้ขุนนางมีอำนาจสูงชันอย่างไรนั่นเอง วิธีการวิเคราะห์ในส่วนนี้จะดูจากเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ว่ามีเหตุการณ์ใดบ้างที่ขุนนางสร้างอำนาจให้แก่ตนเอง

²⁸ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน (กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, 2525), หน้า 138.

²⁹การแบ่งระดับขุนนางระดับสูงและต่ำในที่นี้ยังไม่มีเกณฑ์ในการแบ่งที่แน่ชัดหากแต่แบ่งเพียงคร่าว ๆ โดยการประเมินจากศักดินาอันเป็นเครื่องกำหนดการควบคุมกำลังคน เช่น บรรดาศักดิ์พระยา, เจ้าพระยา และสมเด็จพระยาถือศักดินา 1,000-10,000; 10,000 และ 30,000 ตามลำดับนี้ อาจถือได้เป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ส่วนต่ำกว่านี้ถือว่าเป็นขุนนางชั้นผู้น้อยและผู้ที่มีศักดินาสูงยอมมิไพร่ในสังกัด 400 คน โปรดดู ควอริช เวลส์ (แต่ง), การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 73, 78 และ 79, สมเด็จพระราชินีนาถรำภา, ไทยรบพม่า (พระนคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2515) หน้า 142-145, 563 และ 585-587 ส่วนลำดับบรรดาศักดิ์ขุนนางเรียงจากสูงไปหาลำดับนี้ สมเด็จพระเจ้าพระยา เจ้าพระยา พระยา พระหลวง ขุน หมื่น พัน ช่างเลวหรือมีศักดินาตามบรรดาศักดิ์ โปรดดู พระอัยการ ตำแหน่งทางพลเรือน และพระอัยการ ตำแหน่งนายทหารหัวเมือง ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 1 ฉบับพิมพ์โดยมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เรือนแก้ว, 2529), หน้า 177-271 และขุนนางศักดินาหรือบรรดาศักดิ์สูงมักจะได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสูง ๆ สูงด้วยซึ่งตำแหน่งหมายถึง หน้าที่ที่ขุนนางต้องปฏิบัติความรับผิดชอบในตำแหน่งนั้น ๆ เช่น สมุหนายก สมุหกลาโหม เสนาบดี ปลัด ทูลฉลอง จางวางเจ้ากรม และปลัดกรม เป็นต้น

ขุนนางไทยสมัยอยุธยาจะมีไพร่สมเป็นฐานกำลังของตนเอง มีอำนาจหน้าที่ควบคุมดูแล บังคับบัญชาได้โดยตรง ในขณะที่เดียวกันก็ดูแลไพร่หลวงแทนพระมหากษัตริย์ด้วย หากว่าขุนนางผู้นั้น มีตำแหน่งควบคุมบังคับบัญชากรมใด ไพร่ (หลวง) ในสังกัดก็ขึ้นอยู่กับขุนนางผู้นั้น (ในทางทฤษฎี จึงขึ้นอยู่กับพระมหากษัตริย์โดยตรง) ขุนนางไทยภายใต้การปกครองประเทศแบบราชธานี และ เมืองลูกหลวงตั้งกรุงศรีอยุธยาในระยะต้นนั้น ขุนนางในเมืองหลวงถูกควบคุมโดยพระมหากษัตริย์ โอกาสที่จะขยายฐานอำนาจโดยเพิ่มจำนวนไพร่ ถูกควบคุมดูแลโดยพระมหากษัตริย์อย่างใกล้ชิดจึง ยากที่จะขยายไปยังหัวเมือง โดยเฉพาะเมืองลูกหลวง ขุนนางจะถูกควบคุมโดยพระบรมวงศานุวงศ์ ที่เป็นเจ้าเมือง ดังนั้น จึงไม่เคยปรากฏว่าขุนนางหัวเมืองยกกองกำลังเข้ามาโจมตีราชธานีเพื่อ การแย่งชิงอำนาจจากเมืองหลวง เหมือนกับที่พระบรมวงศานุวงศ์ที่เป็นเจ้าเมืองลูกหลวง (หัวเมือง) ทำกัน

โครงสร้างทางการปกครองแบบมีเมืองลูกหลวงเปิดโอกาสให้พระบรมวงศานุวงศ์สะสม กำลังแล้วยกมาแย่งชิงราชบัลลังก์ซึ่งเป็นปัญหาในการสืบราชสันตติวงศ์ดังกล่าวแล้ว จนเป็นเหตุให้มีการยกเลิกระบบการปกครองแบบมีเมืองลูกหลวงไปใน พ.ศ. 2071 ผลจากการเปลี่ยนแปลง ในครั้งนี้ มีส่วนทำให้ระบบขุนนางมีความเป็นสถาบัน อันเป็นการส่งผลให้ขุนนางระดับสูงมีอำนาจสูง มากขึ้นด้วยกล่าวคือ เมื่อยกเลิกระบบเมืองลูกหลวงแล้วส่วนกลางส่งขุนนางออกไปเป็นเจ้าเมือง (หรือบางกรณีให้ขุนนางท้องถิ่นที่ไว้ใจเป็นเจ้าเมืองก็มี) ส่งผลให้ขุนนางในเมืองหลวงและหัวเมือง มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันมากขึ้น เพราะขุนนางหัวเมืองขึ้นตรงต่อส่วนกลาง มิได้ขึ้นตรงต่อเมือง ลูกหลวงดังแต่ก่อน และผลจากการแพ้สงครามพม่าเมื่อครั้งเสียกรุงครั้งที่ 1 ก็มีผลส่งผลให้ขุนนาง มีอำนาจมากขึ้น เพราะขุนนางที่เป็นมุลนายระดับสำคัญ ๆ ถูกกวาดต้อน ไปพม่าและล้มตายกันมาก ส่วนขุนนางที่เหลือก็อยู่เฉพาะคนของฝ่ายพระมหาธรรมราชา ไพร่ที่ขาดมุลนายจึงต้องตกเป็น ไพร่หลวง ซึ่งขุนนางของพระมหาธรรมราชาต้องควบคุมดูแลไพร่ ส่วนนี้จึงเป็นฐานอำนาจแห่ง ใหม่ ซึ่งมีอยู่จำนวนไม่น้อยให้กับขุนนางสมัยพระมหาธรรมราชา^{๓๐} และยังสมัยสมเด็จพระนเรศวร ได้ขยายอำนาจไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ได้มากก็ทำให้สามารถควบคุมกำลังคนได้มาก เพราะมุลนาย หัวเมืองต่าง ๆ ขึ้นตรงต่อเมืองหลวง ส่งผลให้ขุนนางซึ่งเป็นมุลนายถูกกลืนเข้าเป็นส่วนหนึ่งของ

^{๓๐} อคิน ระพีพันธุ์, สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416, หน้า 65.

ศูนย์กลางอำนาจ(ราชธานี) ฉะนั้นไพร่จำนวนหนึ่งซึ่งเป็นของมูลนายจึงถูกคัดกลืนให้อยู่ภายใต้
อำนาจของขุนนางในราชธานีตามระบบด้วย³¹

การขยายอำนาจจากส่วนกลางครอบคลุมหัวเมืองทางหนึ่งก็คือ การขยายตัวของระบบ
บริหารราชการไปพร้อม ๆ กันด้วย ซึ่งระบบการบริหารนี้ได้อาศัยระบบขุนนางเป็นกลไกหลัก ฉะนั้น
กระบวนการนี้จึงเท่ากับเปิดโอกาสให้ขุนนางได้มีโอกาสอาศัยกลไกของระบบสร้างทรัพยากรทาง
อำนาจ เพื่อจะได้เป็นปัจจัยนำพาตนให้ไปสู่ความเป็นผู้มีอำนาจทางการเมืองในที่สุด

ระบบขุนนางได้เริ่มเป็นสถาบันมากขึ้น หลังจากที่อำนาจราชธานี สามารถควบคุมหัวเมือง
ต่าง ๆ ได้จนไม่มีหัวเมืองใด ๆ แข็งเมือง และภายใต้ความเข้มแข็งของระบบขุนนางนี้ ปรากฏว่า
ขุนนางในราชสำนักแบ่งออกเป็นหลายฝ่าย เพราะกษัตริย์มีอำนาจเข้มแข็งสามารถควบคุมขุนนางได้
ทำให้ไม่มีขุนนางคนใดเป็นศูนย์รวมอำนาจมาแข่งขันกับกษัตริย์ และเมื่ออำนาจขุนนางมีเท่า ๆ กัน
ประกอบกับกษัตริย์อยุธยา มักจะใช้นโยบายทางการเมืองให้อำนาจของขุนนางคานอำนาจกันอยู่ด้วยแล้ว
จึงเท่ากับเป็นการส่งเสริมให้ขุนนางมีอยู่หลายกลุ่ม

ระบบขุนนางที่พัฒนาการจนมีความเข้มแข็งพอสมควรและมีอยู่หลายกลุ่มนี้ หากขาดกษัตริย์
ที่มีอำนาจเข้มแข็งแล้ว กลุ่มขุนนางก็พร้อมจะต่อสู้เพื่อเข้าแทนที่ศูนย์กลางอำนาจทันที เพราะขาดตัว
กลางที่ทำให้ระบบขั้วอำนาจขุนนางมีความสมดุลย์ เช่นกรณี ขุนวรวงศาธิราช หัวหน้ากลุ่มขุนนางกลุ่ม
หนึ่ง ซึ่งมีความปรารถนาจะได้ราชบัลลังก์โดยมีความคิดจะแย่งชิงอำนาจจากพระยอดฟ้า ผู้ซึ่งเป็น
เยาวกษัตริย์ แม้ว่ากลุ่มขุนนางขุนวรวงศาธิราชมีอำนาจมาก แต่ก็ไม่กล้ายึดอำนาจเพียงลำพัง เพราะ
ขุนนางกลุ่มที่สนับสนุนพระยอดฟ้า ซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์ยังคงมีอยู่ อย่างไรก็ตามความอ่อนแอของ
เยาวกษัตริย์นี้กลายเป็นตัวเร่งให้ขุนนางซึ่งถูกจำกัดอำนาจและคานอำนาจอยากก้าวขึ้นมาสู่จุดสูงสุด
ของอำนาจทางการเมือง แต่ด้วยเหตุที่ว่าขุนนางแต่ละกลุ่มมีฐานกำลังอำนาจที่ขัดแย้งกัน การแย่ง
ชิงอำนาจจากกษัตริย์เพื่อจะได้ชัยชนะเด็ดขาดนั้น จะต้องมีการรวมกลุ่มระหว่างขุนนาง ดังปรากฏ
ว่า ขุนวรวงศาธิราชได้ทำการร่วมมือกับท้าวศรีสุภาจันท์ ยึดอำนาจจากพระยอดฟ้าได้สำเร็จ และ

³¹มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, "ขุนนางกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและการ
ปกครองในสมัยอยุธยา" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิต
วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2530, หน้า 16-24 และ 33-36.

แม้ว่าขุนวรวงศาธิราชและท้าวศรีสุทธาจันทร์จะยึดอำนาจได้ ขุนนางฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยก็ต่อต้านจนนำมาซึ่งการใช้วิธีการรุนแรง กล่าวคือ ขุนวรวงศาธิราช กำจัดศัตรูทางการเมืองโดยการประหารชีวิตพระยามหาเสนาบดี สมุหกลาโหมตายในราชวัง^{๓๒}

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า อำนาจขุนนางส่วนกลางเชื่อมโยงสัมพันธ์กับขุนนางหัวเมือง ซึ่งจะเห็นได้อย่างเด่นชัดจากการที่ภายหลังขุนวรวงศาธิราชปลงพระชนม์พระยอดฟ้าแล้วสถาปนาตนขึ้นเป็นกษัตริย์นั้น ขุนนางในราชสำนักก็พากันต่อต้านจนเป็นเหตุให้ขุนวรวงศาธิราชถูกขุนนางกำจัดตั้งกล่าวข้างต้น และนอกจากนี้ ขุนนางจากหัวเมืองก็เกิดความไม่พอใจเช่นกันเพราะขุนวรวงศาธิราชไม่ได้เป็นเจ้าของหรือพระบรมวงศานุวงศ์ โดยเฉพาะขุนนางหัวเมืองเหนือ เช่น พระยาพิชัย พระยาสุวรรณโลก^{๓๓} ได้รวมตัวกันกับขุนนางในส่วนกลาง โดยมี ขุนพิเรนทรเทพ (ต่อมาเป็น พระมหาธรรมราชา) ขุนอินทรเทพ หมื่นราชเสนา หลวงศรียศ^{๓๔} เป็นแกนนำในการกำจัดขุนวรวงศาธิราช และท้าวศรีสุทธาจันทร์ พร้อมทั้งอัญเชิญพระเทียรราชา ซึ่งเป็นพระอนุชาต่างพระมารดาของสมเด็จพระชัยราชา มาเป็นกษัตริย์ เนื่องจากคุณสมบัติที่สำคัญประการหนึ่ง คือ พระเทียรราชา เป็นเชื้อพระวงศ์ระดับสูง จากเหตุการณ์นี้สะท้อนให้เราทราบว่า ขุนนางที่จะก้าวขึ้นมาเป็นกษัตริย์ได้นั้น จะต้องอาศัยขุนนางอื่น ๆ ให้ความร่วมมือหรือเป็นฐานอำนาจให้ ซึ่งการที่จะทำเช่นนั้นได้ ขุนนางผู้นั้นจะต้องมีความสามารถในการเป็นผู้นำของขุนนาง เป็นที่ยอมรับจากขุนนางหลาย ๆ ฝ่าย จนกลายเป็นผู้มีอำนาจแต่ผู้เดียว หรือเกิดสภาพเอกภาพแห่งอำนาจขึ้นในหมู่ขุนนางเสียก่อน ขุนนางผู้นั้นจึงจะสามารถก้าวขึ้นมาเป็นกษัตริย์ได้

หลังเสียกรุงครั้งแรกแล้ว สมเด็จพระนเรศวรทรงรวบรวมไพร่พลและขยายอำนาจออกสู่หัวเมืองได้อย่างกว้างขวาง ทำให้ศัตรูเกรงขามเป็นอันมาก และผลแห่งการเป็นกษัตริย์นักรบสมัยของพระองค์จึงมีความสงบปลอดจากภาวะสงคราม ซึ่งเป็นโอกาสที่บ้านเมืองได้ตั้งตัวทำการค้าขายเพาะปลูกอาหาร ผลิตสินค้า โดยเฉพาะการทำการค้ากับต่างชาติ ซึ่งเป็นแหล่งการหารายได้อย่าง

^{๓๒} กรมศิลปากร, ประชุมพงศาวดารเล่ม 38 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512), หน้า 31-32.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๓๔} กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม 1, หน้า 542.

^{๓๕} กรมศิลปากร, ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38, หน้า 32.

มหาดาล ของขุนนางและพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางมีโอกาสสร้างทรัพย์สินทางการอำนาจได้เช่น ในสมัยพระเจ้าทรงธรรม ซึ่งเป็นกษัตริย์ที่ได้อำนาจโดยการแย่งชิงราชบัลลังก์ที่มีขุนนางให้การสนับสนุน การให้สิ่งตอบแทน ความดีความชอบขุนนาง นอกจากจะมอบตำแหน่งสำคัญให้แล้ว ยังเปิดโอกาสให้ทำการค้ากับต่างชาติอย่างค่อนข้างอิสระ จากสภาพการณ์เช่นนี้เหล่าขุนนางต่างพากันเติบโตมั่งคั่งมีโภคทรัพย์ แข่งขันกันสะสมทรัพย์สินอันเป็นฐานอำนาจได้อย่างที่กษัตริย์ไม่สามารถควบคุมไว้ได้ อย่างไรก็ตามธรรมชาติของการปล่อยให้ขุนนางค่อนข้างมีอิสระดังกล่าวนี้ จะทำให้เกิดกลุ่มขุนนางขึ้นหลายกลุ่ม อันเป็นสภาวะการณ์ที่ไม่มีขุนนางคนใดคนหนึ่งมีอำนาจเด็ดขาด จึงเป็นช่องที่เปิดไว้ให้พระมหากษัตริย์สามารถใช้อุทธรณ์ควบคุมอำนาจขุนนาง โดยการสร้างภาวะสมดุลย์ คือให้กลุ่มขุนนางคานอำนาจกันเอง ดังในสมัยพระเจ้าทรงธรรมมีกลุ่มขุนนางหลายกลุ่ม เช่น กลุ่มที่ 1 กลุ่มออกญาศรีวรวงศ์ เป็นผู้นำ ขุนนางกลุ่มนี้มีอำนาจหน้าที่ด้านดูแลรักษาพระราชวัง ผู้นำกลุ่มนี้มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับพระเจ้าทรงธรรม โดยออกญาศรีธรรมมาธิราช บิดาของออกญาศรีวรวงศ์เป็นที่ชายคนโตของพระชนนีของพระเจ้าทรงธรรม^{๖๖} กลุ่มที่ 2 ได้แก่กลุ่มขุนนางที่สนับสนุนพระศรีศิลป์ พระอนุชาของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม แกนนำของกลุ่มนี้เช่น พระยาปลาไหม พระยาท้ายน้ำ หลวงธรรมไตรโลก พระศรีเสาวราช เป็นต้น กลุ่มที่สามคือ พระยาเสนาภิมุข (ขุนนางชาวญีปุ่น) และอีกกลุ่มหนึ่งคือ พระยากำแพงซึ่งมีอาวุโส และมีอำนาจบริวารมาก^{๖๗}

วิธีการที่พระมหากษัตริย์ควบคุมมิให้ขุนนางมีอำนาจมากจนสามารถท้าทายหรือแย่งชิงราชบัลลังก์ได้นั้น ยังมีวิธีการควบคุมแบบสร้างความสมดุลระหว่างอำนาจของเหล่าขุนนาง เช่น กรณีสมัยสมเด็จพระนารายณ์พระองค์ที่ทรงใช้การถ่วงดุลย์อำนาจ กล่าวคือ มีขุนนางอยู่หลายกลุ่มด้วยกัน ซึ่งขุนนางกลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้ต่างก็ให้การสนับสนุนพระองค์มาตั้งแต่ต้น ครั้นกาลเวลามานไปขุนนางกลุ่มอาวุโสก็ตายไป คนรุ่นใหม่ก้าวขึ้นมาแทนและแสดงท่าทีจะไม่สนับสนุนพระองค์ สมเด็จพระนารายณ์จึงทรงนำคนต่างชาติมาเป็นขุนนาง เพื่อถ่วงดุลย์อำนาจกับกลุ่มขุนนางไทย เป็นต้น^{๖๘} อย่างไรก็ตามการถ่วงดุลย์อำนาจของสมเด็จพระนารายณ์ด้วยการนำขุนนางต่างชาติเข้ามาขึ้นค้ำเนิน

^{๖๖} กรมศิลปากร, ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49 (กรุงเทพฯ : องค์การคำครุสภา, 2513) หน้า 145.

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า 11 และ 118-119.

^{๖๘} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองสมัยพระนารายณ์ เอกสารทางวิชาการของ สถาบันไทยคดีศึกษาหมายเลข 11, สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523, หน้า 47-52.

ต่อไปไม่ได้นาน เพราะขุนนางต่างชาติได้นำเอาคริสตศาสนาเข้ามาในไทย จนเป็นเหตุให้คณะสงฆ์ และขุนนางไทยไม่พอใจ อันเป็นเหตุให้ขุนนางฝ่ายไทยร่วมมือกันต่อต้าน และฝ่ายพระเพทราชาได้ใช้เป็นข้ออ้างที่สำคัญประการหนึ่ง อันทำให้การยึดอำนาจจากสมเด็จพระนารายณ์ประสบผลสำเร็จ

ด้วยความที่ขุนนางเป็นฐานอำนาจอันสำคัญของพระมหากษัตริย์ พระมหากษัตริย์ที่ครองราชย์อยู่จึงทรงพยายามดึงขุนนางผู้ซึ่งให้การสนับสนุนพระองค์โดยการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ เช่น สมัยพระเจ้าบรมโกศ ทรงแต่งตั้งขุนชำนาญ (เอ) ให้เป็นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ดำรงตำแหน่งพระคลัง และโปรดเกล้าฯ ให้หลวงจำแสนยกให้เป็นพระยาอภัยมนตรี ดำรงตำแหน่งสมหนายก^{๓๙}

สรุปได้ว่าหลังเสียกรุงครั้งที่ 1 ราชอาณาจักรไทยมีการรวมศูนย์อำนาจได้มากขึ้น ผลจากการรวมศูนย์อำนาจนี้ ทำให้ระบบขุนนางพัฒนาเป็นสถาบันมากขึ้น และขุนนางเริ่มมีบทบาทสำคัญในทางการเมือง การบริหารในฐานะ เป็นกลไกทางการปกครอง สภาพการณ์ทางสังคม เศรษฐกิจของประเทศมีผลกระทบต่อบทบาททางการเมืองของขุนนางอยู่มาก คือ ในยุคสมัยที่มีการค้าขายกับต่างประเทศ เศรษฐกิจ พระมหากษัตริย์เปิดโอกาสให้ขุนนางทำการค้าหาประโยชน์ทางเศรษฐกิจ สมัยนั้นขุนนางจะมีฐานะมั่งคั่ง มีกำลังไพร่พลในสังกัดมาก ซึ่งเป็นปัจจัยส่งเสริมให้ขุนนางทำทลายอำนาจกษัตริย์จนในที่สุด มีส่วนในการแย่งชิงอำนาจจากกษัตริย์ได้ ในขณะที่เดียวกันขุนนางต่างมีอิสระจากการควบคุมของกษัตริย์ทำให้เกิดกลุ่มขุนนางหลายกลุ่ม และแต่ละกลุ่มจะมีการต่อสู้เพื่อประโยชน์ทางการเมืองและเศรษฐกิจกัน ขุนนางที่อาศัยเงินทองทางเศรษฐกิจเฟื่องฟู แสวงหาประโยชน์จากระบบการค้ามาสร้างฐานอำนาจ จนสามารถใช้ฐานอำนาจนั้นขจัดคู่แข่งขั้นได้ ทำให้

^{๓๙} Dhiravat ne Pombejara, A Political History of Siam under the Prasatthong Dynasty 1624-1688 Ph.D. Thesis, School of Oriental and African Studies, University of London 1984, pp. 173-174.

^{๔๐} บุขกร กาญจนจาริ, "ปัญหาการควบคุม กำลังคนและแห่งหนึ่งของการเมือง เศรษฐกิจในสมัยอยุธยาตอนปลาย" วารสารอักษรศาสตร์ 16 (กรกฎาคม 2527), หน้า 19.

ขุนนางผู้นั้นมีอำนาจสูงจนในบางครั้งอาจทำให้สถานะภาพของกษัตริย์เริ่มสั่นคลอน และหากกษัตริย์อ่อนแอ ขุนนางผู้นั้นก็จะยึดอำนาจแล้วสถาปนาตนเป็นกษัตริย์แทน อย่างไรก็ตามมีข้อสังเกตว่าขุนนางที่ยึดอำนาจได้ยังให้ความสำคัญกับความเป็นเชื้อพระวงศ์มาก เพราะคุณสมบัติอันนี้มีความสำคัญมากกับความชอบธรรมของผู้ปกครอง ผู้คนในสังคมยังมีความเชื่อว่า เชื้อสายกษัตริย์คือผู้ที่สมควรเป็นผู้ปกครอง กษัตริย์จากขุนนางจึงพยายามสร้างความเชื่อมโยงกับพระราชวงศ์เดิมเสมอ เพื่อสร้างความชอบธรรมขึ้นมา

กำลังไพร่พล

ในประเด็นกำลังไพร่พลนี้ ผู้เขียนต้องการจะชี้ให้เห็นว่าไพร่เป็นกำลังคนสำคัญในอันที่จะซึ่งเป็นแรงงาน กำลังรบ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการสร้างอำนาจให้แก่มุลนาย การที่จะทำให้กำลังไพร่เป็นฐานอำนาจแก่มุลนายอย่างไรในสังคมอยุธยา นั้นคือ จุดมุ่งหมายของการวิเคราะห์ในที่นี้

กำลังไพร่พล หลังจากกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งที่ 1 ได้กระจุกกระจายและสูญหายไปมาก สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้อัครมหาเสนาบดีทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนควบคุมดูแลคนของ

*ไพร่คือพลเมืองทั่ว ๆ ไปซึ่งต้องสังกัดมุลนายอันเป็นการจัดระเบียบทางสังคมตามระบบศักดินา ไพร่มีสองประเภทใหญ่ ๆ คือ ไพร่หลวง ซึ่งมีสังกัดขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ ส่วนอีกประเภทหนึ่งคือ ไพร่สม สังกัดมุลนายที่เป็นขุนนาง และเจ้า (เชื้อพระวงศ์) ไพร่เหล่านี้มีหน้าที่ทำงานให้แก่รัฐ คือ ทั้งแรงงานและผลผลิตอื่น ๆ โดยรัฐเรียกเกณฑ์เอาผลประโยชน์เหล่านี้ โปรดคุ อัญชลี สุลายันต์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2529, หน้า 94-95, บัญรอด แก้วกัญญา, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518, อคิน ระพีพัฒน์ (แต่ง) สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416 ประการทอง สิริสุข และ พรรณี สรวงบุญมี (แปล) บัณฑิต อ่อนคำ (บรรณาธิการ) (กรุงเทพฯ : มุลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์, 2521), หน้า 70 และ 75.

ตน⁴¹ นโยบายนี้เป็นพระราชประสงค์ของสมเด็จพระนเรศวร เพื่อต้องการรวมศูนย์อำนาจมาที่ พระองค์ เพราะกรม กองต่าง ๆ ต่างก็ขึ้นต่อพระองค์โดยตรง ทำให้อำนาจควบคุมกำลังไพร่ โดยเฉพาะไพร่หลวงซึ่งในขณะนั้นชาตมลายู และมลายูส่วนใหญ่ถูกพม่ากวาดต้อนและสูญหายไป ได้อยู่ภายใต้การควบคุมขุนนาง (ทั้งในราชธานีและหัวเมือง) ซึ่งขุนนางเหล่านี้อยู่ภายใต้การควบคุม ของกษัตริย์อีกทีหนึ่ง⁴² กำลังไพร่หลังจากการเสียกรุงครั้งที่ 1 มีความจำเป็นที่จะต้องรวบรวมขึ้น มาเพื่อเป็นกำลังสำคัญในการรบ เพื่อป้องกันและขยายราชอาณาจักรกำลังไพร่ แม้จะอยู่ภายใต้ การควบคุมดูแลของขุนนางก็ตาม พระมหากษัตริย์ก็สามารถควบคุมตรวจสอบได้ โดยมีกรมพระสุรัสวดี จดทะเบียนไพร่ของแต่ละกรมกองขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์⁴³

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงกู้เอกราชได้แล้ว ก็ทรงขยายพระราชอำนาจออกไปยัง หัวเมืองต่าง ๆ ควบคุมหัวเมืองอย่างใกล้ชิด ซึ่งส่งผลให้ขุนนางต้องอยู่ใต้ความดูแลของพระองค์ อันเป็นผลให้กำลังไพร่ส่วนใหญ่ในหัวเมืองขึ้นตรงต่อเมืองหลวง ก่อนหน้านั้น คือ สมัยพระมหาธรรม ราชา ทางเมืองหลวงก็ได้ทำการรวบรวมกำลังคน ควบคุมมิให้หนีไปอยู่ที่อื่น คือ "...ให้เทครัว อพยพชาวเมืองเหนือทั้งปวงในพิภพโลก เมืองสุวรรณโลก เมืองสุโขทัย เมืองกำแพงเพชร เมือง นิจิตร เมืองเล็กน้อย ทั้งนี้ลงบรรทุกเรือแพบ้าง แล้วแต่งเรือคุมเป็นหมวดเป็นกอง ๆ และแต่ง กองทัพ ป้องกันสองฝั่งน้ำลงมามีให้ครัวหนีได้"⁴⁴ ความจำเป็นในการใช้แรงงานไพร่ของเมือง หลวง เห็นได้จากการเร่งกำชับให้ขุนนางหัวเมืองควบคุมไพร่อย่างใกล้ชิด เพื่อสะดวกแก่ความ จำเป็นต่อการเรียกใช้กำลังไพร่และความจำเป็นที่จะใช้แรงงานไพร่จนถึงกับมีการเกณฑ์แรงงาน ไพร่⁴⁵ นี้ ได้เกิดขึ้นในครั้งแรกในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ⁴⁶ ซึ่งจะเห็นว่าราชธานี มีความต้องการ ที่จะใช้ไพร่เป็นฐานอำนาจทั้งในด้านแรงงานการผลิต และการป้องกันราชอาณาจักร ความต้องการ นี้ จึงทำให้มีกระบวนกร ควบคุมไพร่มากขึ้น

⁴¹ มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, "ขุนนางกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและการปกครอง สมัยอยุธยา", หน้า 179-180.

⁴² อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416, หน้า 65.

⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 55.

⁴⁴ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระพนรัตน์ หน้า 152-153.

⁴⁵ Jeremias Van Vliet, The Short History of the King of Siam (Bangkok, The Siam Society, 1975), p. 88.

การสร้างความมั่นคงแก่ราชอาณาจักรหลังจากเสียกรุงครั้งที่ 1 แล้วนั้นกระทำสำเร็จในสมัยสมเด็จพระนเรศวร ช่วงหลังจากนั้นก็เป็นที่โอกาสที่กรุงศรีอยุธยาทำการฟื้นฟูเศรษฐกิจ ด้วยการเปิดทำการค้ากับต่างประเทศอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยพระเจ้าปราสาททอง และสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งลักษณะการทำการค้านี้จะเป็นแบบผูกขาด เพราะปรากฏว่ามีสินค้าต้องห้ามและการสงวนสิทธิในการซื้อขายเอาไว้เป็นของพระคลังสินค้า ซึ่งการกระทำการผูกขาดนี้ช่วยให้ได้กำไรอย่างสูง⁴⁶ และการประกอบการค้าส่วนใหญ่กระทำกันในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางเท่านั้น แทบจะหาเอกชนทำการค้าไม่ได้เลย⁴⁷

สินค้าที่กษัตริย์และขุนนางกรุงศรีอยุธยานำมาค้าขายส่วนใหญ่เป็นสินค้าพื้นเมืองอันได้แก่ของป่า ซึ่งส่วนใหญ่ได้มาจากการส่งส่วยของไพร่⁴⁸ ไพร่จึงกลายเป็นกำลังผลิตสำคัญของมลนาย และเมื่อการค้าขายตัวการเกณฑ์แรงงานไพร่ เพื่อผลิตสินค้าจึงเกิดขึ้นมากกว่าก่อนจนบางครั้งไพร่ไม่ยอมเข้ารับราชการถึงกับต้องเสียเงินแทนหรือไม่ก็หนีไปเลย ดังข้อความปรากฏในกฎหมายที่ออกในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. 2291) ตอนหนึ่งว่า

"...ไพร่ต้องหมู่เข้าเดือนรับราชการทุกวันนี้ ได้ความยากนัก... ถ้ามิได้ทำราชการต้องเสียเงินค่าจ้างแต่ละปีเป็นเงินสี่ตำลึงสองบาทหกตำลึงบ้าง มากกว่าค่าส่วยทั้งปวงถึงสองส่วน สามส่วน สี่ส่วน แลที่มิได้ถือตราคุ้มหามัน ครั้นออกเดือนไปจะได้ทำกินเป็นกำลังราชการ ฝ่ายข้างกรมการแลแขวงนายอำเภอกะ

⁴⁶ Sarasin Virapol, Tribute and Profit : Sino-Siamese Trade, 1652-1853 (Cambridge : Council on East Asian Studies Harvard University 1977), p. 19.

⁴⁷ ชิมอง เดอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1 แปลโดยสันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2510), หน้า 419.

⁴⁸ อังสุณี อุดมพาณิชย์, "การค้ากับต่างประเทศของอยุธยาในศตวรรษที่ 17" วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) ปีที่ 10 ฉบับที่ 1 (เมษายน-มิถุนายน 2523), หน้า 67.

เอาไปใช้ราชการเขตเสรีตามมีราชการนั้นอยู่เนื่อง ๆ อีกเล่า เพราะเหตุ
ฉะนี้ไพร่หมจึงตั้งตัวรับราชการอยู่มิได้..."⁴⁹

มุลนายมีความต้องการแรงงานไพร่สูงมาก ถ้าไพร่ไม่เข้าเดือนทำงานให้แก่มูลนายแล้ว ต้องเสีย
เงินจ้างแรงงานไพร่อื่นทำงานแทน และเสียเงินด้วย⁵⁰ ทั้งนี้เพราะแรงงานไพร่เป็นปัจจัยการ
ผลิตสินค้าที่สำคัญของมูลนาย การผลิตสินค้าเพื่อสร้างความมั่งคั่ง ซึ่งเป็นการสร้างทรัพย์สินทาง
เศรษฐกิจอันเป็นปัจจัยในการสร้างเสริมอำนาจนั้นเป็นปัจจัยในการนำมาบำรุงเลี้ยงคหวิวาร ยิ่ง
มีฐานะทางเศรษฐกิจดี ความสามารถของเชื้อพระวงศ์และขุนนางในอันที่จะดึงผู้คนให้มาอยู่ในสังกัด
เป็นจำนวนมาก ย่อมทำให้มูลนายผู้นั้นมีทรัพย์สินทางด้านกำลังไพร่พลมาก

ความต้องการไพร่พลเพื่อนำมาใช้เป็นฐานกำลัง (ทั้งการรบและการผลิตในยามไม่มีการ
รบ) เห็นได้ชัดจากรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ พระองค์โปรดฯ ให้ขุนนางออกไปเกลี้ยกล่อม
เลกวัดกับไพร่หัวเมืองวิเศษชัยชาญ เมืองสุพรรณบุรี เมืองนครชัยศรี เมืองอินทบุรี เมืองพรหมบุรี
เมืองสิงห์บุรี เมืองลพบุรี เมืองอุทัย และเมืองนครสวรรค์ ให้กลับเข้าสู่ระบบไพร่⁵¹

กษัตริย์มีไพร่หลวงเป็นฐานอำนาจ แต่การเป็นไพร่หลวงตามความสัมพันธ์แบบศักดินา
ยังคงกำหนดให้ไพร่หลวงทำงาน "เข้าเดือนออกเดือน" อันเป็นการบีบบังคับชีวิตความเป็นอยู่
ที่ต้องการเวลาทำมาหากินมาก ไพร่จึงหนีเข้าป่าหรือไปเป็นไพร่สมหรือทาส หรือไปสังกัดมูลนายที่มี
บารมีมากพอที่จะให้การคุ้มครองตนได้⁵²

การรักษาระบบไพร่ให้คงอยู่คือการทำให้ไพร่หนีจากมูลนายเข้าป่า ซึ่งปัญหาการหนี
มูลนายคงเนื่องมาจาก การใช้งานหนัก ทำความยากลำบากแก่ไพร่มาก ดังนั้น จึงได้มีการออก

⁴⁹ พระราชกำหนดเก่า มาตรา 48, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 265-266.

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 266.

⁵¹ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช, หน้า 615.

⁵² พระราชกำหนดเก่า มาตรา 48, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 267.

พระราชกำหนดควบคุมมิให้มูลนายละเมิดกฎเกณฑ์การปกครองบังคับบัญชาไพร่^{๕๓} พระราชกำหนดเหล่านี้ออกมาในช่วง พ.ศ. 2266-2290 อันเป็นช่วงที่กรุงศรีอยุธยามีการขยายตัวทางการค้ามาก

การที่ไพร่หนีการเรียกเกณฑ์แรงงาน ก่อให้เกิดปัญหาแก่ทางราชการมาก พระมหากษัตริย์จึงทรงพยายามผ่อนคลายนโยบายไพร่ เพื่อให้ไพร่เกิดกำลังใจในการมาปฏิบัติงานให้แก่รัฐ วิธีการหนึ่งคือ การลดระยะเวลาการเข้าเดือนลงคือ สมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ทรงออกพระราชกำหนดลดระยะเวลาเกณฑ์แรงงานลงจาก 6 เดือน เหลือ 4 เดือน ต่อปี^{๕๔} อย่างไรก็ตามพระราชกำหนดนี้ไม่มีผลในทางปฏิบัติเพราะการลดระยะเวลาเกณฑ์แรงงานมิได้เกิดขึ้นจนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์^{๕๕} เพราะว่า หลังจากเสียกรุงครั้งที่ 1 ดังกล่าวข้างต้นแล้วนั้น ภาวะทางเศรษฐกิจและนโยบายทางการเมืองของพระมหากษัตริย์ที่ต้องอาศัยกำลังขุนนางเป็นฐานสนับสนุนเปิดโอกาสให้ขุนนางสร้างฐานอำนาจแข่งขันกัน และการแข่งขันอำนาจนี้มิใช่จะแข่งระหว่างบรรดาขุนนางด้วยกันเท่านั้น หากแต่ยังมีการแข่งขันระหว่างเจ้านายด้วยกันอีกด้วย ฉะนั้นกำลังไพร่ จึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับขุนนาง อันเป็นปรากฏการณ์ที่ได้ผ่อนคลายนโยบายการใช้กำลังไพร่แต่ประการใด

ในภาวะที่การค้ารุ่งเรืองนี้ กษัตริย์สมัยอยุธยาทรงปล่อยให้เหล่าขุนนางทำการค้าอย่างค่อนข้างเสรี เพื่อให้ขุนนางเหล่านั้นเป็นฐานกำลังของพระองค์ ในบางกรณีก็เพื่อเป็นการตอบแทนที่ขุนนางเป็นฐานกำลังในการแข่งขันและแย่งชิงอำนาจดังตัวอย่างที่กล่าวมาแล้ว ด้วยเหตุนี้ขุนนางจึงมีโอกาสทำการค้าเพื่อขยายอิทธิพล และเพิ่มพูนผลประโยชน์ ซึ่งบางครั้งถึงขั้นมีการแย่งชิงไพร่^{๕๖} เพราะไพร่ยังคงเป็นฐานกำลังที่สำคัญมาก "พวกมูลนายระดับต่าง ๆ พยายามดึงเอาไพร่หลวงไปเป็นไพร่สม หรือนำไพร่หลวงมาใช้งานส่วนตัว"^{๕๗} ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระนั้น กรม

^{๕๓} พระราชกำหนดเก่า มาตรา 22, มาตรา 23 และมาตรา 48, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 3, หน้า 185-190, และ หน้า 265-272.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๕๕} สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับความคิดทางการเมืองในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352)", หน้า 37.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

พระราชวังบวร (ซึ่งต่อมาคือสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ) ทรงเห็นว่าขุนนางเบียดบังกำลังไพร่ จึงทำการลงโทษขุนนาง เช่น การลงโทษกรมหมื่นราชสิทธิ์ เป็นต้น^{๕๑}

ในการต่อสู้กันทางอำนาจเพื่อแย่งชิงราชบัลลังก์ระหว่างเจ้านายนี้จะเห็นได้ว่าต่างฝ่ายต่างก็ขอร้องสมกำลังไพร่เป็นฐานกำลังเป็นอันมาก เช่น กรมขุนพรพินิต มีเวลาในการเสริมสร้างฐานอำนาจในฐานะมหาอุปราชเพียง 3 ปี ก็มีกำลังมากพอที่จะทำการปราบปรามฝ่ายตรงข้ามได้^{๕๒} ฉะนั้นกำลังไพร่แม้ว่าจะมีการลดระยะเวลาเข้าเดือน ซึ่งปรากฏเฉพาะแต่ในพระราชกำหนดเท่านั้น แต่ในความเป็นจริงกลับเป็นว่าถูกมุลนายนำมาเป็นฐานกำลังไว้ต่อสู้แย่งอำนาจกัน

จะเห็นได้ว่าการแย่งชิงอำนาจที่เกิดขึ้นแต่ละครั้งนั้น ไพร่เข้าไปเกี่ยวข้องในแง่ของการเป็นกองกำลังซึ่งสังกัดมุลนาย (ทั้งเจ้านายและขุนนาง) การที่มุลนายสามารถคุมกำลังไพร่หรือมีไพร่ในสังกัดได้มากนั้น เราจะพบว่า หากรัชสมัยใดมีการดำรงเรื่อง เศรษฐกิจดี ซึ่งส่วนใหญ่จะปลอดจากภาวะสงคราม และกษัตริย์สมัยนั้นได้อำนาจมาด้วยวิธีการแย่งชิงราชบัลลังก์แล้วขุนนางที่ให้การสนับสนุนพระมหากษัตริย์พระองค์นั้น มักจะได้รับการตอบแทนด้วยการมีตำแหน่งสูง ๆ ในทางราชการ และเปิดโอกาสให้ทำการค้าได้ ทำให้เจ้านายหรือขุนนางเหล่านั้นมีฐานะมั่งคั่ง สามารถที่จะเลี้ยงไพร่พลในสังกัดไว้มาก ซึ่งการมีไพร่พลในสังกัดมากก็คือ ฐานอำนาจในอันที่ใช้เพื่อแย่งชิงอำนาจหรือสนับสนุนการแย่งชิงอำนาจหรือใช้เพื่อการผลิตสินค้า เพื่อการค้าขาย นำมาซึ่งความมั่งคั่งมากขึ้น

ข้อที่น่าพิจารณาคือ กำลังไพร่พลเป็นทรัพยากรทางการเมือง ซึ่งผู้ที่ต้องการมีอำนาจต้องสร้างและสะสมไว้ อย่างไรก็ดีการจะสร้างและสะสมกำลังไพร่ได้หรือไม่เพียงใดนั้น ย่อมมีส่วนสัมพันธ์กับปัจจัยอื่น ๆ ด้วย โดยเฉพาะสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป ย่อมเป็นปัจจัยทำให้การสร้างและสะสมไพร่เปลี่ยนแปลงไปด้วย เช่นในปีใดที่ทำสงครามมาก หรือฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล ไพร่ก็ทำมาหากินไม่ได้ จึงเป็นเหตุให้ไพร่หลบหนีไปทำมาหากินเลี้ยงครอบครัว หรือในช่วงรัชสมัยใดที่พระมหากษัตริย์ทรงปกครองบริหารแผ่นดินอย่างร่มเย็นเป็นสุข ภาวะเศรษฐกิจขยายตัว ประกอบกับพระมหากษัตริย์พระองค์นั้นทรงมีพระบรมราโชบายเปิดโอกาสให้มุลนายแสวงหารายได้จากระบบ

^{๕๑} กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช, หน้า 608.

^{๕๒} สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับความคิดทางการเมืองในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352)", หน้า 32.

เศรษฐกิจแล้ว ไฟร์พลก็จะถูกเกลี้ยกล่อมจากมุลนาย มาเข้าสังกัดเป็นจำนวนมาก และมีข้อสังเกตว่า ผู้มีบทบาททำการค้ามากที่สุดคือกษัตริย์ เจ้านายและขุนนางผู้ใกล้ชิด หมายความว่า บุคคลผู้มีคุณสมบัติดังกล่าวคือ ผู้มีฐานะมั่งคั่ง นั่นก็คือ เป็นผู้ที่มิไฟร์ในสังกัดเป็นฐานอำนาจมากด้วย

กล่าวโดยสรุประบบไฟร์ของราชอาณาจักรอยุธยาผ่านการพัฒนามากว่าสี่ศตวรรษ ย่อมผ่านการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่สร้างความมั่นคงให้แก่ระบบ นั่นคือ ระบบไฟร์ สมัยอยุธยามีความเป็นสถาบันตามโครงสร้างสังคมศักดินา คือมีมุลนายเป็นเจ้าของสังกัดควบคุมไฟร์ และมุลนายนี้จะถูกควบคุมโดย พระมหากษัตริย์อีกชั้นหนึ่ง ฉะนั้นภายใต้ระบบนี้จะมีมุลนาย เป็นตัวกลางประสานระหว่างพระมหากษัตริย์กับไฟร์ ซึ่งเป็นฐานอำนาจ จากโครงสร้างเช่นนี้ พระมหากษัตริย์จะทรงมีพระราชอำนาจโดยใช้ไฟร์เป็นฐานสนับสนุนมากน้อยเพียงใดหรือไม่ก็ขึ้นอยู่กับความสามารถในอันที่จะทรงควบคุมมุลนายโดยเฉพาะขุนนางได้ ฉะนั้นเราจึงเห็นว่า ส่วนหนึ่งของความอ่อนแอของพระมหากษัตริย์จนเป็นเหตุให้มีการแย่งชิงอำนาจในราชอาณาจักร (ทั้งจากเจ้านายและขุนนาง) หรือถูกรุกรานได้ง่ายนั้น เกิดจากการที่กษัตริย์ไม่ทรงสามารถควบคุมกำลังไฟร์ได้ ในขณะเดียวกัน กษัตริย์อยุธยาที่เข้มแข็งจะทรงสามารถใช้สถาบันไฟร์เป็นกลไกรักษาพระราชอำนาจไว้ได้อย่างมั่นคง จากโครงสร้างของระบบไฟร์ดังกล่าวนี้ เราจะพบว่าทั้งพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนาง ซึ่งเป็นผู้ที่มีกำลังไฟร์ในสังกัดได้อาศัยเงื่อนไขทางสังคมเป็นตัวผลักดันให้ตนเองมีกำลังไฟร์พลมาก เช่น ในเวลาที่เศรษฐกิจของประเทศได้มีการค้าขายมาก ความจำเป็นในอันที่จะผลิตสินค้า ซึ่งจะต้องอาศัยแรงงานไฟร์จึงมีมากไปด้วย นั่นคือมุลนายจะต้องแสวงหากำลังไฟร์มาเป็นฐานรองรับการผลิตสินค้า เพื่อส่งไปค้าขายกับต่างชาติ ซึ่งเป็นการค้าที่สร้างผลกำไรอย่างงดงาม จนสร้างความมั่งคั่งร่ำรวย อันกลายเป็นทรัพยากรทางอำนาจอีกประการหนึ่งได้ เพราะมุลนายที่มีเงินทองมากย่อมมีศักยภาพในอันที่จะเลี้ยงดูผู้คนได้มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระมหากษัตริย์ ซึ่งได้กล่าวแล้วว่าทรงทำการค้ามาก ความต้องการจะมีไฟร์จึงมาก ฉะนั้น ปัจจัยนี้จึงผลักดันให้พระมหากษัตริย์ทรงหาวิธีการดังกล่าวแล้วมาดึงไฟร์พลเข้าไปในสังกัดให้มากขึ้น

ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ

ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจเป็นทรัพยากรทางการเมืองที่สำคัญประการหนึ่ง ทรัพยากรประเภทนี้ สามารถแปลงเป็นอำนาจทางการเมืองได้ง่าย ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ความมั่งคั่งมีเงินทอง มีทรัพย์สินมาก ซึ่งเป็นสถานภาพทางเศรษฐกิจ นอกจากจะเป็นปัจจัยใช้บำรุงเลี้ยงดูไฟร์พล

อันเป็นฐานกำลังแล้ว เงินทองยังสามารถแลกเปลี่ยนกับตำแหน่งทางการเมืองได้อีกด้วย^{๕๐} และตำแหน่งทางการเมืองเป็นตำแหน่งที่สามารถยังประโยชน์ทางเศรษฐกิจแก่ผู้ดำรงตำแหน่งได้อีกด้วย เช่น พระราชกำหนดซึ่งออกในปีพ.ศ. 2283 ระบุไว้ชัดเจนว่าสมหกลาโหมและสมหนายก และเจ้านายข้างในกินสินบนครั้งละ 10 ตำลึง ถึง 2 ชั่ง เพื่อเข้าข้างโจทก์หรือจำเลย^{๕๑} เป็นต้น อันเป็นการแสดงให้เห็นว่าผู้มีตำแหน่งสามารถแสวงหาความมั่งคั่ง ร่ำรวย ได้อย่างชัดเจน และผู้ใดยังมีความมั่งคั่งมาก การมีกำลังไพร่พลก็ยังมีมากตามไปด้วยดังกล่าวข้างต้นแล้ว

การแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของเจ้านายและขุนนางสมัยอยุธยา^{๕๒} เริ่มคึกคักมากในสมัยอยุธยาตอนปลาย หรือในพุทธศตวรรษที่ 23 เพราะในช่วงนั้นอาณาจักรอยุธยาเปิดทำการค้ากับต่างประเทศอย่างกว้างขวาง ประกอบกับพระมหากษัตริย์เองทรงเปิดโอกาสให้เจ้านายและขุนนางทำการค้าก่อนข้างอิสระดังกล่าวมาแล้ว เราพบว่าประเทศต่าง ๆ เข้ามาทำการค้ากับอยุธยา เช่น จีนเข้ามาซื้อข้าวจากอยุธยาเป็นจำนวนมาก^{๕๓} นอกจากนี้ก็มีญี่ปุ่น เกาหลี

^{๕๐} สมัยพระเจ้าบรมโกศ พระราชกำหนดเก่า พ.ศ. 2283 กล่าวถึงการติดสินบนในหมู่ขุนนาง มีการซื้อขายตำแหน่งทางราชการกันอย่างกว้างขวาง ทั้งในราชธานีและหัวเมือง โปรดดูพระราชกำหนดเก่า, มาตรา 50, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 279.

^{๕๑} พระราชกำหนดเก่า มาตรา 50, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 279.

^{๕๒} โครงสร้างทางเศรษฐกิจ สมัยอยุธยาเป็นโครงสร้างที่เอื้ออำนวยให้ชนชั้นผู้ปกครอง (power elite) อันได้แก่ เจ้าและขุนนาง เป็นผู้แสวงหาผลประโยชน์อย่างกว้างขวาง เพราะชนชั้นผู้ปกครองเหล่านี้คือ ผู้กุมอำนาจทางการเมือง อันเป็นอำนาจที่เปิดโอกาสให้แสวงหาผลประโยชน์จากสังคมได้โดยง่าย ผลประโยชน์ที่ชนชั้นผู้ปกครองดังกล่าวได้รับ เช่น ส่วยสาอากรต่าง ๆ ตลอดจนสินค้าจากการเกณฑ์แรงงานไพร่ด้วย และจากระบบการได้มาซึ่งสินค้าที่แทบไม่ต้องลงทุนเลย (ในแง่เศรษฐกิจ) นั้นมาค้าขายกับต่างประเทศอย่างกว้าง ซึ่งมีหลายชนชาติมาค้าขายด้วยเช่น จีน อินเดีย เปอร์เซีย ลังกา ชาว และมลายู เป็นต้น นี่ทำให้ได้กำไรสร้างความร่ำรวยกันมากมาย

^{๕๓} Sarasin Viraphol, Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade 1652-1853, p. 47.

ญวน เขมร ชาวสุมาตรา ลังกา อินเดีย^{๕๔} เป็นต้น สำหรับสินค้าส่งออกของอยุธยา นั้น ส่วนใหญ่ เป็นข้าวซึ่งต้องซื้อหามาจากหัวเมืองเพื่อมาค้าขาย เช่น ในรัชกาลพระเจ้าปราสาททอง รัฐบาล ได้สั่งซื้อฝางและสินค้าอื่น ๆ จากหัวเมืองปักษ์ใต้ฝายเหนือเพื่อนำมาขาย^{๕๕}

"...เรือใหญ่ทำยแก้วชาวเมืองพระพิศณุโลกฝายเหนือบันทูกน้ำอ้อย ยาสูป ขี้ผึ้ง น้ำผึ้งสินค้าต่าง ๆ ฝายเหนือมาจอดขาย...ในระดเดือนสาม เดือนสี่...เกวียนเมืองนครราชสีมาบันทูกสินค้าต่าง ๆ คือ น้ำรัก ขี้ผึ้ง ปิกนก ผ้าตาราง ผ้าสายบัวสีศึบ น้ำเกบทองแลผ้าตาบัวปอกตา เลคงาแล หนึ่งเนื้อ เอนเนื้อ แผ่นครึ่ง ไหมกำยาน ดิบก หนองงา ของป่าต่าง ๆ... เอาข้าวเปลือกบันทูกเรือใหญ่น้อยมาจอดขายที่นั่น...เมืองตาก... ..เมืองอินทร์ เมืองพรหม เมืองสิง เมืองสวรรค เมืองสุพรรณ เมืองเพชรบูรณ์ บันทูกครึ่งกำยาน เหลกหางกึ่ง เหลกลมเลข เหลกน้ำก็ได้ หวายชัน น้ำมันยาง ยาสูป เขา หนึ่ง หนองงา สรรพสินค้า ตามเพชบ้านเพศเมืองมาจอดขายตามแถวปากคลองสวนพลู ตลอดมาจน นำวัดพระนางเชิง...ชาวบ้านยี่สาร บ้านแหลม เมืองเพชรบุรี แลบ้านบาง ตะบูน...บันทูกกะปิ น้ำปลา ปูเค็ม ปลาทุเร้า ปลากระพง ปลาทุ ปลากระเบน อย่างมาจอดเรือขายแถวท้ายวัดเจ้าพระนางเชิง^{๕๕}

ภาพเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่า การค้าสำเภาของอยุธยา (ตอนปลาย) มีการขยายตัว สินค้าภายในถล่มมายังเมืองหลวง ทั้งสามัญชน ขนนาง และเจ้านายประกอบการค้ากันอย่างกว้างขวาง แต่ผู้ที่ทำการค้ารายใหญ่ที่สุดคงจะเป็นกษัตริย์ เพราะพระองค์มีพระราชอำนาจในอันที่จะผูกขาดการซื้อขายสินค้าได้เช่น สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทรงเพิ่มชนิดของสินค้าต้องห้าม ผูกขาดสินค้า ซึ่ง

^{๕๔} วราภรณ์ ทินานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2522, หน้า 16-20.

^{๕๕} พระธรรมมัญญู มาตรการที่ 33, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 1, หน้า 151.

^{๕๕} "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม", แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี ปีที่ 3 ฉบับที่ 1 (1 มกราคม 2512), หน้า 57-59.

เป็นที่ต้องการไว้แต่เฉพาะพระองค์⁶⁷ กษัตริย์ที่ทำการค้ารายใหญ่อีกพระองค์หนึ่งคือ สมเด็จพระนารายณ์ ลาลูแบร์บันทึกไว้ว่า พระนารายณ์ทรงผูกขาดการค้า เอกชนแทบจะไม่มีเลย⁶⁸ และในสมัยพระเจ้าท้ายสระพระองค์ยังทรงใช้คนต่างชาติคือ จีนเป็นผู้ทำการค้าแทนพระองค์ ทั้งนี้อาจเป็นไปได้ว่าคนจีนมีความเชี่ยวชาญเรื่องการค้ามาก พระเจ้าท้ายสระให้ความสำคัญกับพ่อค้าจีนมาก ถึงกับทรงแต่งตั้งพ่อค้าจีนที่ทำการค้าถวายพระองค์ เป็นขุนนางตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลัง⁶⁹ และพ่อค้าจีนจากอยุธยา เดินเรือไปค้าขายกับจีนจะไปในนามพระองค์⁷⁰ ซึ่งแสดงได้อย่างชัดเจนว่า ผลกำไรย่อมตกแก่พระองค์ นอกจากนี้แล้วยังทำการผูกขาดการขายสินค้าอีกด้วย คือ เอกชนรายใด จะทำการค้ากับต่างประเทศได้จะต้องได้รับการอนุมัติจากพระองค์เท่านั้น⁷¹

ทางด้านขุนนางแม้ว่ากษัตริย์จะผูกขาดการค้าในระยะแรก ๆ แต่ต่อมาในระยะหลัง โดยเฉพาะสมัยอยุธยาตอนปลาย รัชกาลพระเจ้าท้ายสระ มีการค้ากับจีนมากขึ้น⁷² ประกอบกับพระเจ้าท้ายสระมิได้ทรงกวดขันการทำการค้าของขุนนาง ปลอ่ยให้ขุนนางทำการค้าได้มากขึ้น เพราะพระองค์อาศัยขุนนางเป็นฐานกำลังสำคัญดังกล่าวมาแล้ว⁷³ ทำให้ขุนนางมีโอกาสทำการค้าเพื่อสร้างความมั่งคั่งแก่ตน ส่วนทางเอกชนนั้นทางราชการปลอ่ยให้ทำการค้าได้บ้าง แต่เป็นคนของขุนนางเป็นส่วนใหญ่ เช่น บุตรชายของหลวงสิริสมบัติ เจ้าท่าเปิดระวางในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระได้

⁶⁷ Sarasin Viraphol Tribute and Profit Sino-Siamese Trade 1652-1853, p. 19.

⁶⁸ ชิมอง เดอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 419.

⁶⁹ Sarasin Viraphol, Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade 1652-1853 p. 47.

⁷⁰ Ibid, p. 93.

⁷¹ Ibid, p.p 92-96.

⁷² สายชล วรรณรัตน์, "เศรษฐกิจและสังคมปลายอยุธยา" หน้า 11-13.

⁷³ บุษกร กาญจนจारी, "ปัญหาการควบคุมกำลังคน และแง่หนึ่งของการเมืองเศรษฐกิจในสมัยอยุธยาตอนปลาย", หน้า 12.

รับอนุญาตจากราชการให้เป็นผู้ค้าเลี้ยงสินค้าสำคัญเช่นพริกไทย ข้าวและเกลือ ตลอดจนชายฝั่ง
อ่าวไทยเรื่อยลงไปทางใต้ และคนในตระกูลนี้มีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจสืบมาจนถึงสมัยธนบุรี⁷⁴

ในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ. 2272-2301) แม้ว่าจะทำการค้ากับจีนน้อยลงกว่า
เดิมก็ตาม แต่บทบาททางการค้าของชนนางก็ไม่ได้ลดลง เพราะชนนางได้รับพระราชทานสิทธิให้
ทำการค้าสินค้าต้องห้ามมากขึ้น อันเป็นผลให้ชนนางขยายการทำการค้ากับจีนแทน และทางด้านทาง
การเงินเองก็ส่งเสริมให้พ่อค้าเอกชนเข้ามาซื้อข้าวจากประเทศสยามโดยตรง⁷⁵ พ่อค้าเอกชนจีน
เพิ่มจำนวนมากขึ้น และบรรดาชนนางก็ขยายบทบาททางการค้าของตนมากขึ้นด้วย⁷⁶

สำหรับผลกำไรจากการทำการค้านี้เจ้านาย และชนนางไทยสมัยอยุธยาเห็นว่าได้กำไร
สูงมาก เพราะสินค้าส่งออกส่วนใหญ่ เป็นของป่าอันเป็นสินค้าที่ไม่ได้ผ่านการปรุงแต่งแปลงรูปพรรณ
และส่วนใหญ่ได้มาจากการส่งส่วยของไพร่⁷⁷ ฉะนั้นสรุปได้ว่า ภาวะการเศรษฐกิจที่เฟื่องฟูของ
อยุธยาโดยเฉพาะในช่วงปลาย การที่พระมหากษัตริย์ทรงทำการค้าและทรงมีพระบรมราชานุญาต
ให้ชนนางทำการค้าได้ โดยที่สินค้าส่วนใหญ่ลงทุนต่ำหรือแทบจะไม่ได้ลงทุนเลยแล้วนำมาขายในราคา
ที่สูงเช่นนั้น เป็นการค้าที่สร้างผลกำไรแก่กษัตริย์พระบรมวงศานุวงศ์และชนนางเป็นอย่างมาก ซึ่ง
เป็นโอกาสในอันที่จะสร้างฐานะที่สามารถเลี้ยงไพร่พลและให้ฐานะทางเศรษฐกิจเปลี่ยนไปเป็นผล
ประโยชน์ทางการเมืองอันได้แก่ อำนาจ หรือตำแหน่งทางการเมืองได้ จะเห็นว่าความสำคัญของ

⁷⁴ สิริลักษณ์ คักดีเกรียงไกร, "ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-
2453)" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย 2522, หน้า 43-44.

⁷⁵ คณะกรรมการสืบค้นประวัติศาสตร์ไทยเกี่ยวกับจีนในเอกสารจีน, ความสัมพันธ์ทาง
การทูตระหว่างไทย-จีน พ.ศ. 1825-2395 แปลจากเอกสารทางราชการของจีน (กรุงเทพ
มหานคร : โรงพิมพ์สำนักงานเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2523), หน้า 37.

⁷⁶ สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับความคิดทางการเมืองในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352)", หน้า 19.

⁷⁷ อังสน์ อุดมพาณิชย์, "การค้ากับต่างประเทศของอยุธยาในศตวรรษที่ 17" วารสาร
มนุษยศาสตร์ (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) ปีที่ 10 ฉบับที่ 1 (เมษายน-มิถุนายน 2523), หน้า 67.

ปัจจัยทางเศรษฐกิจที่เพิ่มขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลายมากกว่าในตอนต้นนั้น เป็นลักษณะการเปลี่ยนแปลง
 กว่าในตอนต้นนั้น เป็นลักษณะการเปลี่ยนแปลงทรัพยากรทางการเมือง (เศรษฐกิจ) ซึ่งคงมีความ
 สัมพันธ์กับปัจจัยทางการเมืองอื่น ๆ ที่มีการเปลี่ยนแปลงเช่นกัน ขุนนางผู้ใหญ่หลายรายใน
 ประวัติศาสตร์อยุธยาได้ก้าวขึ้นมาเป็นพระมหากษัตริย์ ซึ่งปรากฏการณ์เช่นนี้ย่อมมีผลกระทบต่อความ
 เป็นพระบรมวงศานุวงศ์อันเป็นคุณสมบัติ (ทรัพยากรทางการเมือง) ที่คนในสังคมยังคงมีความ
 เชื่อถือให้การยอมรับว่าควรเป็นพระมหากษัตริย์มากกว่าขุนนางนั้นคือ คนทั่วไปอาจไม่ยอมรับขุนนาง
 มาเป็นกษัตริย์ หากกษัตริย์พระองค์นั้นมีได้ทรงสร้างคุณสมบัติ (ทรัพยากร) ใหม่ขึ้นมาเสริม ซึ่งนั่น
 ก็หมายความว่า ได้มีการให้ลำดับความสำคัญของทรัพยากรทางการเมืองอื่น ๆ เพิ่มขึ้นซึ่งในที่นี้คือ
 เศรษฐกิจ อันเป็นปัจจัยที่สามารถสนับสนุนอำนาจทางการเมืองของพระมหากษัตริย์ได้ กษัตริย์ที่
 มาจากขุนนางมักปล่อยให้ขุนนางที่สนับสนุนพระองค์ทำการค้าเนื้อหารายได้ซึ่งเป็นวิธีการหนึ่งที่ตอบ
 แทนขุนนาง ขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงทำการค้าด้วย อย่างไรก็ตาม กษัตริย์บางพระองค์อาจ
 เข้มงวดในเรื่องนี้ เพราะหากปล่อยให้ขุนนางมั่งคั่งมากแล้วอาจควบคุมไม่ได้ ทั้งนี้เพราะเงิน คือ
 ปัจจัยในอันที่จะเลี้ยงดูไพร่พล

จะเห็นได้ว่า ภายใต้โครงสร้างทางเศรษฐกิจที่มุลนายเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากไพร่
 ตามระบบศักดินานั้น มุลนายสามารถที่จะแสวงหาความมั่งคั่งร่ำรวย เพื่อเป็นฐานทางอำนาจแก่
 ตนเองได้ค่อนข้างมากแล้ว สภาวะทางเศรษฐกิจยังช่วยเป็นตัวเร่งให้มุลนายอาศัยอำนาจจาก
 ตำแหน่งของตนบังคับ, ชักจูงให้ไพร่มาสังกัดกับตน ซึ่งการมีไพร่สังกัดมาก ๆ นี้ นอกจากจะเป็น
 แรงงานผลิตสินค้าแล้ว ยังเป็นฐานกำลังสนับสนุน การมีอำนาจของมุลนายอีกด้วย ซึ่งนั่นก็หมาย
 ความเป็นมุลนายสร้างทรัพยากรทางการเมือง โดยดึงกำลังไพร่มาเป็นของตนด้วยการอาศัยโครงสร้าง
 ทางเศรษฐกิจและสังคมของอยุธยาเป็นปัจจัยเอื้ออำนวย

ศาสนา

ความเชื่อทางศาสนา ในสังคมใด ๆ หากไม่สอดคล้องกับสภาพสังคมแล้ว ความเชื่อ
 ทางศาสนานั้น ย่อมไม่สามารถดำรงอยู่ในสังคมนั้นได้ สำหรับอาณาจักรอยุธยาเราทราบกันดีแล้ว
 ว่าพุทธศาสนาเป็นศาสนาหลักที่คนอยุธยาทั้งชนชั้นสูงและชาวบ้านต่างก็นับถือ ความเชื่อที่ได้จากหลัก
 คำสอนทางศาสนา ย่อมเป็นแนวทางของพฤติกรรมของคนในสังคม จากหลักการข้างต้นนี้ ชนชั้น
 ผู้ปกครองจึงอาศัยหลักคำสอนของศาสนา สถาปนาความคิดความเชื่อหรืออุดมการณ์ที่อิงหลักทาง
 ศาสนาเป็นเครื่องมือทางการปกครองของตน ดังนั้นในส่วนที่เกี่ยวกับศาสนาของสังคมอยุธยานี้

ผู้เขียนจะวิเคราะห์ว่า ผู้ปกครองอันเป็นกลุ่มคนที่มีอำนาจ ได้อาศัยแนวคิดหรือความเชื่อทางศาสนา เป็นเครื่องมือในการปกครองอย่างไร ความคิดทางศาสนาที่ช่วยทำให้ผู้ปกครองมีอำนาจขึ้นมาได้ ย่อมถือได้ว่าเป็นทรัพยากรทางอำนาจประการหนึ่งเช่นกัน

เรายอมรับกันว่าสังคมอยุธยา (หรือแม้แต่ปัจจุบันนี้เองก็ตาม) มิได้มีพุทธศาสนา เป็นศาสนาที่คนในสังคมนับถือ (เชื่อถือ) แต่เพียงศาสนาเดียว หากแต่ยังมีศาสนาพราหมณ์ ผสมผสานปะปนอยู่ด้วย ซึ่งศาสนาพราหมณ์นั้น ผูกพันกับความเชื่ออำนาจสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ เทพเจ้า อิทธิฤทธิ์ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์อยู่ค่อนข้างมาก ฉะนั้นลักษณะของความเชื่อของพุทธศาสนา สมัยอยุธยา จึงมีทั้งอิทธิฤทธิ์และความเชื่อแบบเหตุผลนิยม⁷⁸ อันเป็นแก่นสารของพุทธศาสนาปนอยู่ด้วย

คำสอนของศาสนาตามลักษณะดังกล่าวถูกนำมาเป็นประโยชน์ หรือใช้สอยทั้งผู้ปกครอง และชาวบ้าน ซึ่งเป็นผู้ถูกปกครอง ในแง่การหยิบยกความคิดทางศาสนามาใช้สอยของผู้ปกครอง นี้เราพบว่ามีการนำมาใช้ทั้งสองลักษณะคือ

ก. ลักษณะที่เป็นเหตุผลนิยม ผู้ปกครองเช่น สมเด็จพระเพทราชา ทรงมีพระราชปฎิภา กับสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ในประเด็น เรื่อง อริยสัจ 4 ไตรลักษณ์ ปฏิจจสมุปบาท วิปัสณากรรมฐาน ฌาน และ กุศลกรรม ซึ่งประเด็นเหล่านี้ ล้วนแล้วแต่เป็นแก่นสารของพุทธศาสนา⁷⁹ อันสะท้อนให้เห็นว่า สมเด็จพระเพทราชา ทรงเป็นผู้เข้าพระทัยพุทธศาสนาอย่างดี

⁷⁸ เป็นหลักคำสอนที่สะท้อนถึงความคิดที่ตั้งอยู่บนรากฐานความจริง เหนือประสบการณ์ ซึ่งมีความเป็นทั้งสัจนิยม (realism) และเหตุผลนิยม (rationalism) โปรดคุ สายชล วรณรัตน์, "พุทธศาสนากับความคิดทางการเมืองในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352)", หน้า 52.

⁷⁹ "พระราชปฎิภาของสมเด็จพระเพทราชา", ประชุมจดหมายเหตุสมมัยอยุธยา ภาค 1 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2511), หน้า 36-38, 40, 42-47 และ 53.

ถูกต้องตามหลักพุทธศาสนาที่แท้จริง อย่างน้อยที่สุดสมเด็จพระเพทราชาทรงเป็นกษัตริย์ที่อยู่ในศีลตามอุคมคติ คือ ทรงเป็นกษัตริย์ที่ทรงธรรมเข้าใจธรรม คุณสมบัติประการนี้เป็นส่วนหนึ่งของพระธรรมราชาดังที่พญาโลไทยแห่งสุโขทัยทรงเคยเน้นมาแล้ว

ความคิดทางศาสนาแบบเหตุผลนิยม ยังได้ถูกสื่อสารไปสู่ชาวบ้านด้วยการแปลคัมภีร์มิลินทปัญหาจากภาษาบาลีออกเป็นภาษาไทย คัมภีร์มิลินทปัญหามีหลักคำสอน ซึ่งล้วนแต่เป็นสาระสำคัญของพุทธศาสนาตามหลักเหตุผลนิยมคือ ความเพียร, สติ, ปัญญา, รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ ตลอดจน.....เกี่ยวกับนิพพาน เป็นต้น^{๑๐}

แม้ว่าผู้ปกครองได้มีพฤติกรรมทางศาสนาตามแนวความเชื่อตามหลักเหตุผลนิยมและพยายามสื่อความเชื่อทางศาสนา ลักษณะดังกล่าวนี้สู่ประชาชนก็ตาม แต่ดูเหมือนว่าอย่างน้อยอย่างมากในทางตรงกันข้าม ความเชื่อทางพุทธศาสนาที่เน้นอำนาจเหนือธรรมชาติ เน้นอิทธิฤทธิ์หรือวิชายาคม นั้นมีอยู่มาก^{๑๑}

ข. ลักษณะความคิดทางพุทธศาสนาที่เน้นอิทธิฤทธิ์หรืออำนาจเหนือธรรมชาติ ที่ปรากฏให้เห็นจากพฤติกรรมและความเชื่อของพระมหากษัตริย์พระบรมวงศานุวงศ์และประชาชน เห็นได้ชัดจากคติที่ว่ากษัตริย์คือผู้ทรงฤทธิ์เดช ดังที่ศิลาจารึกวัดป่าโมก พ.ศ. 2277 กล่าวสรรเสริญ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระไว้ว่า "ทรงทศนิรราชธรรม กอปรด้วย พระเดชฤทธิสิทธิ์ศักดิ์ฤทธิรักษงสงหาร"^{๑๒}

สมเด็จพระนารายณ์ฯ ทรงศึกษาด้านวิชายาคม เพื่อแสดงให้เห็นว่าพระองค์เองก็มีอิทธิฤทธิ์ดังพระราชพงศาวดารกล่าวว่า "พระนารายณ์นี้ได้ทรงศึกษาวิชายาคมในสำนักพระอาจารย์พรหม ๗ นี้มีอายุมากเป็นผู้เฒ่าชำนานูในทางเวทมนตร์ มีอานุกาพเหาะเหินเดินอากาศได้ เพราะฉะนั้น

^{๑๐} สมเด็จพระยาติราชานุภาพ, "คำนำ" ใน มิลินทปัญหา ฉบับพิศดาร (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร, 2516).

^{๑๑} สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับความคิดทางการเมืองในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352)", หน้า 56.

^{๑๒} ประชุมจดหมายเหตุสมมัยอยุธยา ภาค 1, หน้า 56.

พระนารายณ์จึงมีบัญชาให้ทหารและอภินิหารมาก"^{๖๖} ข้าราชการมหาดเล็ก ผู้ใดเป็นผู้มีเวทมนตร์คาถาก็จะได้รับการชบเลี้ยง ไกล่ลิดพระองค์"^{๖๗}

พิธีกรรมที่สะท้อนความเชื่อเรื่องอภินิหาร เพิ่มความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่สถาบันกษัตริย์ เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา พระราชพิธีโสกันต์ งานพระบรมศพ ฯลฯ พิธีกรรมเหล่านี้ล้วนเป็นการแสดงให้เห็นความศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์อย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น^{๖๘}

พิธีกรรมในตัวของมันเองยังสามารถสื่อให้ผู้รับรู้ถึงความศักดิ์สิทธิ์ด้วย^{๖๙} และการสื่อสารเรื่องอภินิหารนี้ในสมัยอยุธยา ยังทำผ่านการเขียนหนังสือโดย เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ ทรงนิพนธ์พระมालย์คำหลวง อันเป็นเรื่องของความเชื่อเกี่ยวกับพระศรีอารีย์ ซึ่งมีสาระการสอนที่เน้นเรื่องพิธีกรรมมาก^{๗๐} ในอีกด้านหนึ่ง พระสงฆ์ซึ่งถือได้ว่าเป็นสื่อสำคัญยิ่งในการสอน ยังได้เน้นอภินิหาร เช่น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ พระเพทราชา ได้ชื่อว่าเป็นพระผู้ชำนาญ และยันต์มนตร์คาถา ลรรพวิทยาคุณต่าง ๆ เป็นอันมาก^{๗๑}

^{๖๖} "คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การชนหลวงหวัด", พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515), หน้า 64.

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า 131.

^{๖๘} สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับความคิดทางการเมืองในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352)", หน้า 43.

^{๖๙} ผู้สนใจเรื่องอภินิหารของพิธีกรรมคือการสร้างการยอมรับในอำนาจของราชสำนัก โปรดดู Clifford Geertz, Negara : The Theatre State in Nineteenth-Century Bali (New Jersey : Princeton University Press, 1980)

^{๗๐} เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ, "พระมालย์คำหลวง" ประวัติและพระนิพนธ์ร้อยกรอง (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศิลปา บรรณาการ, 2513), หน้า 272.

^{๗๑} "บานแผนกพระราชปจณา สมเด็จพระเพทราชา", ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1, หน้า 34.

กล่าวโดยสรุป ถึงแม้ว่าผู้ปกครอง (พระมหากษัตริย์) สมัยอยุธยาจะมีได้สถาปนาแนวความคิดทางการเมืองการปกครองจากหลักการของศาสนา (โดยเฉพาะพุทธศาสนา) ขึ้นมาเป็นเครื่องมือ (ทรัพยากรทางอำนาจ) อย่างชัดเจนเหมือนดังรัชกาลที่ 1 (ซึ่งจะกล่าวถึงโดยละเอียดข้างหน้า) แต่ก็ทรงปฏิบัติพระองค์ให้สอดคล้องกับหลักการของศาสนาดังกล่าวแล้ว

ทรัพยากรและอำนาจทางการเมืองสมัยธนบุรี

ความนำ

กรุงธนบุรีเป็นราชธานีต่อจากกรุงศรีอยุธยาหลังจากที่ไทยได้เสียกรุงแก่พม่าครั้งที่ 2 แล้ว กรุงธนบุรีได้รับการสถาปนาขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2310 โดยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งทรงครองราชย์ต่อมาเป็นเวลา 15 ปี จากบทบาทความเป็นผู้นำของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนี้ หากแม้พระองค์มิได้มีทรัพยากรทางอำนาจเป็นฐานแล้ว การขึ้นไปสู่อำนาจทางการเมืองในฐานะพระมหากษัตริย์ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้อย่างแน่นอน ในที่นี้เราจะพิจารณาว่ามีทรัพยากรทางอำนาจอะไรบ้างที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงใช้เพื่อเป็นปัจจัยนำไปสู่การมีอำนาจของพระองค์ ตลอดระยะเวลา 15 ปีนั้น มีทรัพยากรทางอำนาจใดที่สร้างขึ้นใหม่ หรือมีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร และพระองค์ใช้พระราชอำนาจอย่างไรด้วย

หลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่สองแล้วเกิดมีชุมนุมทางการเมืองต่าง ๆ ขึ้น ซึ่งต่างก็แข่งขันอำนาจกันโดยไม่ยอมรับว่าชุมนุมใดมีอำนาจสูงสุดในราชอาณาจักร ในบรรดาชุมนุมต่าง ๆ เหล่านี้ เห็นจะมีเพียงชุมนุมเดียวเท่านั้น ที่มีเจตนาในอันที่จะกู้เอกราชคืนมาคือ ชุมนุมของพระยาตาก^๓ ซึ่งมีนายบุญมา (ต่อมาคือ กรมพระราชวังบวรฯ พระราชอนุชาธิราชในรัชกาลที่ 1) เป็นผู้ร่วมรบที่สำคัญด้วย^๔

^๓ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 66.

^๔ S.J. Smith, "Brief Sketches of Siam History (Facts From H.S.M. late King Chaum Klau in 1850)", Siam Respository (October, 1968), p. 259.

เมื่อพระยาตากมีเจตนาดังกล่าวแล้วจึงรวบรวมคนไทยเป็นจำนวนมากขับไล่พม่า แล้วทำการปราบดาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงธนบุรี หลังจากนั้นพระองค์ก็ทรงทำการปราบปรามหัวเมืองต่าง ๆ ที่ยังแข็งเมืองอยู่ เช่น ยกทัพไปปราบจำปาศักดิ์ มกดาหาร นครพนมหนองคาย ตลอดจนเวียงจันทน์ได้สำเร็จ^{๖๖} หัวเมืองทางใต้ เมื่อปราบได้แล้วก็โปรดฯ ให้เจ้านราศรีวงศ์ พระเจ้าหลานเธอไปปกครอง^{๖๗}

ส่วนหัวเมืองทางเหนือหรือล้านนาไทยปรากฏว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงได้รับความร่วมมือจากเชียงใหม่, นครลำปาง, นครลำพูน แพร่และน่าน เป็นอย่างดี ทั้งนี้เพราะหัวเมืองล้านนาดังกล่าว ต่างตระหนักในภัยอันเกิดจากการรุกรานของพม่าจึงให้ความร่วมมือกับไทยเพื่อป้องกันกา รโจมตีจากพม่า^{๖๘}

การที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงย้ายราชธานีมาที่กรุงธนบุรีนั้น มีผู้กล่าวกันว่าทรงกระทำไป เพราะต้องการที่จะตัดขาดหรือไม่ให้ต่อเนื่องกับพระราชวงศ์เดิม^{๖๙} ทั้งนี้เพราะต้องการที่จะแก้

^{๖๖} ถนอม อานามวัฒน์, "บทบาททางการทหารและการเมืองไทยที่มีต่อเวียงจันทน์ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" วารสารประวัติศาสตร์ (ประสานมิตร) ปีที่ 9 ฉบับที่ 2 (พฤษภาคม-สิงหาคม 2527) หน้า 62.

^{๖๗} สงข ส่องเมือง และทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม, "ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงธนบุรีกับหัวเมือง นครศรีธรรมราช" ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช เอกสารรวบรวม ผลงานจากการสัมมนาทางวิชาการเรื่องประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ครั้งที่ 1 ณ วิทยาลัยครู นครศรีธรรมราช 25-28 มกราคม 2521 (กรุงเทพมหานคร : สยามการพิมพ์, 2521), หน้า 279.

^{๖๘} ปรีศนา ศิรินาม, "ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองล้านนาไทย" ปริญญาพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร, 2516, หน้า 93.

^{๖๙} Craig J. Reynolds, "Religious Historical Writing and the Legitimation of the First Bangkok Reign", in Perception of the Past in Southeast Asia, Anthony Reid and Mass (eds), (Singapore : Heineman Educational Books (Asia) 1982, p. 91.

ปัญหาที่ว่าพระองค์มิได้เป็นพระบรมวงศานุวงศ์เลย ซึ่งคุณสมบัติประการนี้ ยังมีอยู่ในสำนึกของคนสมัยนั้นอยู่มาก^{๙๙}

บทบาทความเป็นพระมหากษัตริย์ของพระเจ้ากรุงธนบุรีเพื่อสร้างความรุ่งเรืองแก่ราชอาณาจักรนั้น พระองค์ทรงทำการช่วยเหลือประชาชนโดยพระราชทานข้าวสารเพื่อให้รอดพ้นจากความอดอยาก^{๑๐๐} ทรงทำนุบำรุงศาสนาโดยจัดทำพระไตรปิฎกให้ครบทุกคัมภีร์^{๑๐๑} โปรดให้เขียนไตรภูมิพระร่วง^{๑๐๒} และพระองค์เองก็ทรงปฏิบัติวิปัสณากรรมฐานอย่างจริงจัง จะด้วยพระองค์จะทรงบรรลุโสดาบันหรือไม่ก็ตาม ต่อปัญหานี้ ผู้เขียนเข้าใจว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีคงต้องการมีพระบารมีให้มากขึ้น จึงอาศัยเงื่อนไขความเป็นโสดาบันของพระองค์ให้สงฆ์กราบไหว้ แต่การดำเนินการของพระองค์ประการนี้สร้างความแตกแยกในหมู่สงฆ์ เพราะมีทั้งฝ่ายที่เห็นด้วย และไม่เห็นด้วย จนนำไปสู่ความขัดแย้งและลงโทษสงฆ์ ฝ่ายที่ไม่เห็นด้วย^{๑๐๓}

พระราชกรณียกิจด้านศาสนาดังกล่าวของพระเจ้ากรุงธนบุรี นอกจากจะไม่ได้รับการสนับสนุนจากคณะสงฆ์บางส่วนแล้ว ได้แสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงล้มเหลวในอันที่จะเอาศาสนา

^{๙๙} สำนึกที่ว่าความเป็นเชื้อพระวงศ์ต้องเป็นกษัตริย์นั้นคงไม่ใช่มีมากแต่ในเฉพาะสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีเท่านั้น หากแต่จักรพรรดิจีนยังทรงมีพระราชดำริต่อการครองราชย์ของพระเจ้ากรุงธนบุรีว่า "อันที่จริงเขาควรจะให้เชื้อพระวงศ์มากอบกู้ประเทศและแก้แค้นศัตรู กลับตั้งตนเป็นใหญ่ และหวังจะได้รับการแต่งตั้งจากเราโดยการสำคัญตัวเองเป็นผู้กุมอำนาจทั้งหมดนั้น เป็นการกระทำเกินเหตุผลและหน้าที่ของตน -โปรดดู ไพบูลย์ มิกุล, ประวัติศาสตร์สมัยกรุงธนบุรี (แปลจากเขียนหลงฮวา เล่มที่ 94), ม.ป.ป.

^{๑๐๐} สงบ ส่งเมือง และทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม, "ความสัมพันธ์ระหว่างธนบุรีกับหัวเมืองนครศรีธรรมราช", หน้า 278.

^{๑๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า 278.

^{๑๐๒} Lorriens Gesick, Kingship and Political Integration in Traditional Siam 1767-1824, (Ph.D. Dissertation, Cornell University, 1976) p. 105.

^{๑๐๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาต่อราชานุภาพ, ไทยรบพม่า (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2515), หน้า 537-538.

มาเป็นทรัพยากรทางอำนาจ นอกจากนี้ในด้านการรบนับเป็นทรัพยากรทางอำนาจด้านนี้ ก็ลดน้อยถอยลงตามไปด้วย ดังข้อความที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขาว่า "แม้ในระยะหลัง พระองค์จะกลับมาบัญชาการรบอีกก็ดูเหมือนไม่ประสบผลสำเร็จนัก ไม่ว่าจะ เป็นทำศึกอะแซห่วนก็จันต้องเสียเมืองพิษณุโลก"¹⁰⁴

พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงล้มเหลวในการปกครองจนมีการกล่าวกันว่า พระเจ้าแผ่นดินเสียพระจริต¹⁰⁵ มีพระสติพินเพื่อน ถึงสัญญาวิปลาส สำคัญพระองค์ว่าได้โสดาปัตติผล¹⁰⁶

สภาพบ้านเมืองก็เกิดความอดอยากข้าวขาดมากแห่ง¹⁰⁷ และต้องทำสงครามหาความสงบไม่ได้¹⁰⁸ ภายใต้การปกครองของพระเจ้ากรุงธนบุรี สร้างความเดือดร้อนแก่ประชาชนทั่วไป เพราะการบังคับให้สงฆ์ไหว้คฤหัสถ์ ซึ่งเป็นเรื่องที่กระทบกระเทือนจิตใจพุทธศาสนิกชนมาก

"เมื่อทราบถึงโทษคนทั้งหลายก็พากันตกใจ เห็นว่าเกิดวิปริตขึ้นในบ้านเมือง บางพวกก็โกรธแค้น บางพวกก็พากันส่งสารพระสงฆ์ ซึ่งต้องรับพระราชอาญา ถึงเขาขอให้ตีตนแทนก็มี เกิดโกลาหลสะตั้งสะเทือนทั่วไปทั้งพระนคร"¹⁰⁹

¹⁰⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา (เล่ม 2) (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516), หน้า 415.

¹⁰⁵ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดาร กรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางสงวน นพวงศ์ ณ ออยุธยา, 27 พฤศจิกายน, 2503), หน้า 81.

¹⁰⁶ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดาร กรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณพ่อไต้ตั้ง พรประภา 4 กันยายน 2511), หน้า 88.

¹⁰⁷ สุวิทย์ อิศราสวัสดิ์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึงรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2310-2394) เอกสารรายงานการวิจัย เสนอคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2525, หน้า 24.

¹⁰⁸ กรมศิลปากร, ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 34 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507), หน้า 116.

¹⁰⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า 538-539.

"ทรงสร้างความเดือนร้อนให้แก่บรรดาผู้ใกล้ชิด คนจีนอาณา
 ประชากรราษฎร ทั่วไปไม่เว้นแม้แต่กับพระชายา ทรงลงโทษผู้มีได้
 มีความผิดแต่ประการใด"¹¹⁰

เหตุการณ์ดังกล่าวมานั้นย่อมแสดงให้เห็นว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีมีความบกพร่องในการ
 ปกครอง มีความอ่อนแอในการบริหารราชการแผ่นดิน จนถึงขั้นกับมีคนบางจำพวกคิดจะยึดอำนาจ
 จากพระองค์คือ มีการก่อความไม่สงบโดยพวกพระยาสุรศักดิ์ขึ้นโดยพวกนี้ยกกำลังมาล้อมกรุงธนบุรี¹¹¹

กำลังทหารจากนครราชสีมา ซึ่งนำโดยพระยาสุรียอภัย ก็ยกทัพเข้ามาปราบพวกพระยา
 สุรศักดิ์¹¹² จากนั้นเจ้าพระยาจักรี ซึ่งยกทัพไปปราบเขมรจึงยกทัพกลับมาและได้รับอัญเชิญเป็น
 พระมหากษัตริย์ เพื่อให้ปกครองแผ่นดินสืบแทนพระเจ้ากรุงธนบุรี เพราะพระองค์ได้รับการกล่าวหา
 ว่าเป็นกษัตริย์ที่อธรรมดังที่พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา ได้กล่าวไว้¹¹³

จากการได้กล่าวถึงสภาพการณ์ของกรุงธนบุรี โดยย่อแล้วนั้น เราสามารถวิเคราะห์
 ถึงทรัพยากรและอำนาจทางการเมืองในสมัยกรุงธนบุรีเป็นประเด็น ๆ ได้ดังนี้

¹¹⁰ วัฒน พงศ์นิพนธ์, "สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระสติปัญญาเฉียบแหลมหรือไม่?
 เหตุใดจึงสำเร็จโทษพระองค์ท่าน พระราชพงศาวดารเชื่อถือได้หรือ" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 6
 ฉบับที่ 4 กุมภาพันธ์ 2528, หน้า 92.

¹¹¹ กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี
 (กรุงเทพมหานคร : องค์การคำครุสภา, 2516), หน้า 15.

¹¹² เกษม ประสมพงศ์, "แนวพระราชโบายทางการเมืองการปกครองในสมัย
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พ.ศ. 2325-2352" ปรินญาณพนธ์การศึกษา
 มหาวชิตต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, หน้า 27.

¹¹³ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ฉบับพิมพ์ในงาน
 ฉายาปกิจศม คุณพ่อไต้ล้ง พรประภา), หน้า 694.

ความเป็นเชื้อพระวงศ์

พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงก้าวมาจากความเป็นขุนนาง (เจ้าเมือง) ซึ่งมีความสามารถในด้านการรบจนสามารถกู้เอกราชคืนมาได้ และเมื่อสถาปนากรุงใหม่ปัญหาที่เกิดขึ้นคือ พระองค์มิได้เป็นเชื้อพระวงศ์เก่าของกษัตริย์อยุธยา ซึ่งเป็นคุณสมบัติที่มีความสำคัญมากสำหรับการขึ้นครองราชย์อยุธยา ต่อปัญหานี้พระองค์ทรงแก้ไข โดยทรงรับเอาพระธิดาของเชื้อสายราชวงศ์บ้านพลพหลวงเข้ารับราชการฝ่ายใน¹¹⁴ ซึ่งดูเหมือนจะเป็นสิ่งที่กระทำกันอย่างสม่ำเสมอในสมัยอยุธยาหากว่าขุนนางผู้ใดซึ่งราชบัลลังก์ได้เช่นกัน การที่ขุนนางสมัยอยุธยาสามารถเชื่อมโยงเข้ากับราชวงศ์เดิมได้สำเร็จนั้น อาจเป็นไปได้ว่า ขุนนางอยุธยาส่วนใหญ่ที่ทำการชิงราชบัลลังก์นั้นเป็นขุนนางผู้ใหญ่ (เช่น อูปราชา) ซึ่งมีตำแหน่งอยู่ในราชธานี ได้รับการสนับสนุนและยอมรับจากบรรดาขุนนางระดับหนึ่งแล้ว

สำหรับพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเป็นเพียงขุนนางระดับเจ้าเมือง ซึ่งอยู่สุดชายแดน การเสริมสร้างบารมีด้านอื่น ๆ ยังต้องอยู่ นอกจากการรบที่สามารถขับไล่พม่าออกนอกประเทศ ซึ่งเป็นความสามารถด้านการรบอันเป็นทรัพย์สินด้านเดียวเท่านั้น ประกอบทรัพย์สินด้านอื่น ๆ เช่น ระบบเครือญาติ หรือการอุปถัมภ์ ยังอยู่ในสภาพการณ์ที่ทรงสร้างได้น้อย ด้วยข้อจำกัดนี้เองพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงพยายามสร้างบารมีด้านศาสนาขึ้นมาทดแทน ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า เพราะพระองค์ทรงเข้าพระทัยว่า หากสถาบันศาสนายอมรับในอำนาจของพระองค์แล้ว บารมีของพระองค์อาจสูงขึ้น

¹¹⁴ สพรณี เฟื่องแสงทอง, "พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนาง : การเมืองไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416", หน้า 57.

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าในสมัยธนบุรี ความเป็นเชื้อพระวงศ์ นับว่ายังคงเป็นทรัพยากรทางการเมืองที่สำคัญ แต่เป็นสิ่งที่พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่มี พระองค์จึงทรงเชื่อมโยงกับเชื้อพระวงศ์เดิมโดยการให้พระราชธิดาของพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนมารับราชการฝ่ายใน แต่ยังไม่เพียงพอต่อการยอมรับ เพราะพระองค์มาจากขุนนางที่ไม่มีใครรู้จักมาก่อน จึงหันไปอาศัยศาสนาสร้างบารมีมาเสริม เพื่อหวังจะใช้เป็นฐานอำนาจ ซึ่งหากเสริมได้แล้ว ความมั่นคงในราชบัลลังก์ ก็จะสามารถเสริมสร้างความเป็นเชื้อพระวงศ์ได้

ความเป็นขุนนางผู้ใหญ่

ในสมัยอยุธยาตอนปลายได้ปรากฏว่า เกิดการแย่งชิงอำนาจกันระหว่างกษัตริย์กับขุนนางหรือระหว่างขุนนางกับเชื้อพระวงศ์หรือเชื้อพระวงศ์กับเชื้อพระวงศ์ หรือระหว่างขุนนางด้วยกันเอง ดังกล่าวมาแล้ว การแย่งชิงแข่งขันอำนาจทำลายล้างกันในราชธานีนี้ ส่งผลให้ระบบการป้องกันตนเองของอยุธยาเกิดความอ่อนแอจนพ่ายแพ้กำลังมาตีและเสียกรุงแก่พม่าในที่สุด¹⁵

การที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงกู้เอกราชได้และสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานีนั้น พระองค์ยังคงใช้ระบบราชการแบบอย่างอยุธยาเป็นเครื่องมือ เพื่อให้ราชการดำเนินไปได้ ซึ่งก็เป็นที่น่าอนว่าขุนนางก็คือกลไกตัวสำคัญในอันที่จะทำงานให้ระบบราชการนั่นเอง

ในที่นี้เราจะพิจารณาว่า ความเป็นขุนนางสามารถที่จะก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งทางราชการที่มีอำนาจอย่างไร หรือขุนนางที่ก้าวหน้าในหน้าที่ (มีตำแหน่งสูงขึ้นซึ่งมีอำนาจสูงนั้นด้วย) จะมีคุณสมบัติอย่างไร มีอะไรเป็นทรัพยากรสำคัญในอันที่จะได้มาซึ่งตำแหน่งสูง ๆ จนที่สุดคุณสมบัติความเป็นขุนนางนี้สามารถทำให้บุคคลผู้นั้นกลายเป็นพระมหากษัตริย์ได้

ขุนนางที่เคยร่วมรบตีฝ่าวงล้อมพม่าหนีออกไปตั้งฐานกำลังในหัวเมืองตะวันออกร่วมกับพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น มีอาทิเช่น พระเชียงเงิน หลวงพรหมเสนา หลวงพิชัยราชา หลวงราชเสนา ขุนอภัยภักดี หมื่นราชเสน่หา ขุนชำนาญไพรสณฑ์ นายบุญมี นายทองดี นายแสงทหาร¹⁶

¹⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 13-17.

¹⁶ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ) (พระนคร : ครุสภา, 2512), หน้า 2 และ 67.

ครั้นเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เสวยราชสมบัติ บุคคลเหล่านี้ได้มาร่วมรับราชการจึงกลายเป็นขุนนางประเภทข้าหลวงเดิมซึ่งเป็นผู้ที่เคยได้ร่วมทุกข์สุขกันมาก่อน และมีความใกล้ชิดจึงเป็นข้าหลวงเดิมที่ไว้วางใจเป็นพิเศษ

การสถาปนาราชอาณาจักรธนบุรีแทนกรุงศรีอยุธยา จำเป็นต้องรื้อฟื้นระบบราชการกรุงศรีอยุธยามาใช้ เพราะเป็นระบบที่คุ้นเคยและคนส่วนใหญ่ก็อยากเห็นอยุธยาคืนชีพอีก ฉะนั้นจึงจำเป็นที่จะต้องนำเอาขุนนางเก่าหรือบุตรหลานขุนนางเก่าจากอยุธยาที่รอดจากการถูกฆ่าและกวาดต้อนไปพม่ามาเป็นขุนนาง.

ระบบราชการอยุธยาตอนปลายมีพัฒนาการเป็นสถาบันพอสมควรดังกล่าวมาแล้ว และขุนนางอยุธยามีลักษณะความเป็นปึกแผ่นด้วยการแต่งงานระหว่างขุนนาง ลักษณะเช่นนี้ทำให้ขุนนางสามารถสืบสายต่อเนื่องกันได้หลายชั่วคน¹¹⁷ จนกระทั่งบุคคลเหล่านี้รอดชีวิตจากภัยสงคราม และเข้ามารับราชการในสมัยธนบุรี

กลุ่มขุนนางที่มีความก้าวหน้าในหน้าที่ได้แก่กลุ่มข้าหลวงเดิมที่เคยร่วมรบมาก่อน ดังที่ตู่แปงกล่าวไว้ว่า "พระยาตากได้ยกบุคคลที่เคยเป็นสมัครพรรคพวกของพระองค์ให้ดำรงตำแหน่งสูงสุดของรัฐ"¹¹⁸

ดังกล่าวแล้วว่า ขุนนางหรือเชื้อสายขุนนางเก่าจากอยุธยาที่เข้ามารับราชการในสมัยธนบุรี แต่ด้วยขุนนางที่เป็นข้าหลวงเดิมเป็นกลุ่มที่มีความก้าวหน้าในตำแหน่งสูง ฉะนั้นโอกาสความก้าวหน้าของขุนนางเก่าอยุธยาจึงถูกปิดกั้น ไม่ค่อยมีโอกาสไต่เต้าขึ้นไปครองอำนาจทางการเมืองได้สูงดังเก่า¹¹⁹ ความเติบโตในตำแหน่งขุนนางเก่าจากอยุธยาจึงไม่มีเท่าที่ควร หรือแม้ว่าจะมีตำแหน่งสูงแต่ก็หาได้มีอำนาจไม่ เช่น เจ้าพระยาศรีธรรมมาธिरาช ซึ่งเป็นผู้มีหน้าที่ประกอบ

¹¹⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี หน้า 124.

¹¹⁸ Francois Henri Turpin History of Siam B.O. Cartwright, tr. Bangkok, The Vajirayan National Library, 1908), p. 178.

¹¹⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี หน้า 124.

พระราชพิธีเท่านั้น¹²⁰ ในทางตรงกันข้าม ขุนนางที่ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสูง ๆ โดยเฉพาะช่วงแรก ๆ ของรัชกาล จะพบว่าส่วนใหญ่เป็นข้าหลวงเดิม เคยได้ร่วมทุกข์ร่วมสุขกัน มาตั้งแต่ยังทรงเป็นเจ้าเมืองตากหรือตั้งแต่เป็นนายทัพ ซึ่งตีฝ่าวงล้อมพม่าออกจากพระนครศรีอยุธยา และขุนนางข้าหลวงเดิมเหล่านี้ส่วนใหญ่ เป็นไพร่หรือสามัญชนหรือหากเป็นขุนนางก็มาจากขุนนางที่มีตำแหน่งเล็ก ๆ ระดับประทวนเท่านั้น¹²¹

หลังจากพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงปราบหัวเมืองทางเหนือแล้วก็ได้โปรดให้ข้าหลวงเดิมที่เป็นคนสนิทและไว้ใจเป็นพิเศษไปครองหัวเมืองทางเหนือ ดังปรากฏชื่อตามบรรดาศักดิ์คตินั้น เช่น โปรดให้พระเชียงเงินไปเป็นเจ้าเมืองสโขทัย¹²² หลวงนิชัยเป็นเจ้าเมืองนิชัย¹²³ รวมทั้งพระยามราชซึ่งได้รับโปรดฯ แต่งตั้งให้เป็นพระยาสุรสีห์ เจ้าเมืองพิษณุโลกด้วย¹²⁴ และในปี 2313 เมื่อปราบชุมนุมเจ้าพระฝางได้ แล้วโปรดให้เจ้าพระยาอนุรักษภทร ซึ่งเป็นขุนนางที่ไว้วางพระทัยเป็นพิเศษคนหนึ่งเป็นเจ้าพระยาานครสวรรค์¹²⁵

ทางด้านเมืองนครราชสีมา แม้มิได้ให้คนสนิทหรือข้าหลวงเดิมไปเป็นเจ้าเมืองก็ตาม แต่ก็ได้คนที่มีความชอบจากการทำสงคราม¹²⁷ และช่วยจับกรมหมื่นเทพนิษฐได้ ซึ่งมีชื่อเดิมว่า ปิ่น เดิมเป็นยกกระบัตรเมืองพิมาย เมื่อมีความชอบดังกล่าวแล้ว จึงได้เป็นพระยากำแหงสงครามเจ้าเมือง

¹²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 141.

¹²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 140.

¹²² ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดาร กรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ), หน้า 52.

¹²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 113.

¹²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 52.

¹²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 93-94.

¹²⁶ อารังศักดิ์ อายุวัฒน์, ราชสกุลจักรีวงศ์ และราชสกุลพระเจ้าตากสินมหาราช หน้า 254.

นครราชสีมา¹²⁷ ขุนนางหัวเมืองผู้นี้มีความใกล้ชิดสนิทสนมเป็นที่ไว้วางใจจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมาก ดังเห็นได้จากการที่พระองค์ทรงยกพระราชธิดาชื่อ จวน ให้เป็นภรรยา¹²⁸

กล่าวกันว่า ขุนนางที่ไปอยู่ทางปักข์ได้คือ พระยาอินทวงษา มีความจงรักภักดีต่อพระเจ้ากรุงธนบุรีมาก เพราะเมื่อเกิดรัฐประหารขึ้นในกรุงธนบุรี เจ้าพระยาอินทวงษา เมื่อทราบข่าวว่า ผลิตแผ่นดิน จึงได้ฆ่าตัวตายเสีย¹²⁹ และโปรดให้เจ้านราสุริยวงศ์ไปเป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช อีกด้วย (ท่านผู้นี้เป็นพระราชนัดดาพระเจ้ากรุงธนบุรี)

จะเห็นได้ว่าท่ามกลางการแต่งตั้งขุนนางหัวเมืองนี้ พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงสร้างระบบเครือญาติขึ้นภายใต้ระบอบการปกครองของพระองค์ด้วย เช่น การสร้างความสัมพันธ์เกี่ยวดอง โดยการแต่งงานดังกล่าว หรือโดยการแต่งตั้งพระญาติ เช่น ตั้งหลวงพิชัยราชา ซึ่งเป็นทหารจีน เป็นบุตรพระยาเพชรบุรี ครึ่งกรุงเก่า อันเป็นพระญาติของพระเจ้ากรุงธนบุรีไปครองเมืองสวรรคโลก¹³⁰ ปราบปรามการก่อกวนให้เห็นว่า พระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงเห็นความสำคัญของการสร้างอำนาจโดยอาศัยเครือญาติเป็นฐานเช่นกัน แต่การที่พระองค์ไม่ทรงมีฐานอำนาจหรือทรัพยากรทางอำนาจนี้มากนัก เป็นเพราะว่า เวลาและสถานการณ์ไม่เอื้ออำนวยให้พระองค์ทรงขยายฐานอำนาจด้านนี้ได้ในระดับที่มีศักยภาพมาก

ขุนนางที่ไม่ได้เป็นข้าหลวงเดิม แต่มีความก้าวหน้าในหน้าที่อย่างรวดเร็วเห็นจะมีเพียงสองท่านคือ พระยาธรรมมา และเจ้าพระยาจักรี พระยาธรรมมานั้นเดิมชื่อบุตรรอดเป็นบุตรพระยาฉนมเทียร ครึ่งกรุงเก่าได้เข้ามารับราชการกับพระเจ้ากรุงธนบุรี ทำความดีความชอบ จนได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้นคือ หลังจากกลับจากสงครามที่ประเทศเขมรแล้วได้เลื่อนจากตำแหน่งที่เป็นพระยา

¹²⁷ พระยาศรีสังข์นาลย์บดี "ประวัติพระยาพิชัยดาบหัก" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 6 เล่มที่ 3 (มกราคม 2527) หน้า 98-112 และ ประมวลหลักฐานสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (พระนคร : พิมพ์ในงานศพนางชื่อ กาญจนะศัพท์, 2482) หน้า 39.

¹²⁸ อารังศักดิ์ อายุวัฒน์ ราชสกุลจักรีวงศ์และราชสกุลพระเจ้าตากสินมหาราช หน้า 254.

¹²⁹ ปรีดา ศรีชลาลัย "ปีสุดท้ายของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 3 เล่มที่ 2 (ธันวาคม 2524) หน้า 19.

¹³⁰ หลวงพิชัยราชา เมื่อไปตีเมืองนครศรีธรรมราชได้แล้ว ในปี พ.ศ. 2312 ก็ได้เป็นพระยาพิชัยราชา และเป็นเจ้าพิชิตราชา เมื่อไปตีเมืองพุทไธมาศ ในปี 2314 แล้ว, โปรดคุณ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี

บ้ำเรอศักดิ์ มาเป็นพระยาเพชรพิชัย เจ้ากรมล้อมพระราชวัง และได้เป็นพระยาธรรมมาในที่สุด^{๑๓๑} ส่วนเจ้าพระยาจักรี ซึ่งเข้ามารับราชการที่เริ่มต้นด้วยตำแหน่งไม่สูงมากนัก ดังจะได้กล่าวโดยละเอียดข้างหน้า ท่านเป็นผู้ที่มีความก้าวหน้าในหน้าที่ราชการอย่างรวดเร็ว เพราะไปสงครามบ่อย ๆ และประสบผลสำเร็จในการทำสงครามแทบทุกครั้งด้วย จึงทำให้มีความก้าวหน้าในหน้าที่ราชการอย่างรวดเร็ว และโอกาสนี้เป็นช่วงเวลา que เจ้าพระยาจักรีได้มีความใกล้ชิดกับขุนนางคนอื่น ๆ จนสามารถดึงมาเป็นสมัครพรรคพวกได้เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มขุนนางเก่าหรือขุนนางเชื้อสายเก่า จากอยุธยาหันมาสนับสนุนเจ้าพระยาจักรี ในฐานะขุนนางผู้ใหญ่เป็นจำนวนมาก^{๑๓๒} เช่น พระยาธรรมมา (บุญรอด) นายบุญนาศ หลวงสรวิชาติ เป็นต้น^{๑๓๓}

จากการที่เจ้าพระยาจักรีมีความสามารถด้านการรบ บุคลิกภาพแบบโอบอ้อมอารี มีความใกล้ชิดกับขุนนางกลุ่มที่เป็นขุนนางเก่าจากอยุธยา ซึ่งเป็นกลุ่มที่ไม่เห็นด้วยกับการสร้างบารมีส่วนพระองค์ของพระเจ้ากรุงธนบุรี โดยอาศัยหลักการศาสนา^{๑๓๔} ประกอบกับเจ้าพระยาจักรีได้มีเครือข่ายให้การอุปถัมภ์ดังจะได้กล่าวข้างหน้า จึงทำให้เจ้าพระยาจักรีมีฐานอำนาจขยายเพิ่มขึ้น

ปัจจัยอีกประการหนึ่งที่ทำให้เจ้าพระยาจักรีมีโอกาสสร้างฐานอำนาจ โดยการรวบรวมขุนนางเก่าจากอยุธยามาเป็นพรรคพวกก็คือ ขุนนางที่เป็นที่ไว้วางพระทัยอันได้แก่เหล่าข้าหลวงเดิมของพระเจ้ากรุงธนบุรี ส่วนใหญ่ถูกส่งไปปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งสภาวะการณ์เช่นนั้น ทำให้เจ้าพระยาจักรีมีบทบาทในราชธานีมากขึ้น และขณะที่เจ้าพระยาจักรีเริ่มมีคนมาสนับสนุนมากขึ้นนี้ ข้าหลวงเดิมก็เริ่มร่วงโรยลงไปฐานอำนาจของพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงเริ่มสั่นคลอน เพราะมิได้มีขุนนางที่เป็นคนสนิทไว้วางพระทัยขึ้นมาแทนที่ข้าหลวงเดิม สภาวะการณ์เช่นนี้จึงเป็นตัวผลักดันให้ขุนนางเก่าจากอยุธยาหันไปให้ความร่วมมือกับเจ้าพระยาจักรีมากยิ่งขึ้น

^{๑๓๑} กรมสมมตอมรพันธ์ และสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ เรื่องตั้งพระยากรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 9 และ ก.ศ.ร. กุหลาบ กฤษณานนท์ มหาบุษมาตยกุลว่าด้วยลำดับวงศ์ตระกูลขุนนางไทยทั้งสิ้นในแผ่นดินสยาม (พระนคร : โรงพิมพ์สยามประภท ร.ศ. 124) หน้า 307-309.

^{๑๓๒} นิธิ เอียวศรีวงศ์ 'การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี' หน้า 142.

^{๑๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า 147.

ฐานอำนาจของพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วนั้น ได้แก่ขราลงตามอายุ และล้มตายไปในสงครามกับพม่า ซึ่งเห็นได้ชัดหลังจากศึกอะแซห่วนกัแล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีสูญเสียข้าหลวงเดิมไปเป็นอันมาก ฉะนั้นโดยสภาวะการณ์และกาลเวลาดังกล่าวนี้ จึงนับว่าเป็นสิ่งที่วิตรอนหรือบั่นทอนพระราชอำนาจของพระเจ้ากรุงธนบุรีลงไปมาก จากสภาพการณ์เช่นนี้กับเหตุผลดังกล่าวข้างต้นแล้วนั้น จึงเป็นเหตุอันเพียงพอที่จะทำให้ขุนนางกลุ่มที่เคยเป็นขุนนางอยุธยาหรือพวกเชื้อสายเก่าอยุธยาหันไปให้การสนับสนุนเจ้าพระยาจักรี

กล่าวสรุปได้ว่า ขุนนางที่เป็นข้าหลวงเดิม ซึ่งมีความสามารถด้านการรบเป็นสำคัญ ได้รับความแต่งตั้งให้เจ้าเมืองหัวเมืองต่าง ๆ ในระหว่างต้นรัชกาลนั้น ได้วิ่งโรยไปตามอายุ และการรบกับพม่า จากการที่พระเจ้ากรุงธนบุรีอาศัยหลักการแต่งตั้งขุนนางที่มาจากความเป็นข้าหลวงเดิม แต่เพียงอย่างเดียว และให้ปกครองหัวเมือง เช่นนี้ทำให้ไม่สามารถสร้างระบบราชการให้มีความเป็นสถาบันขึ้นมา เพื่อเป็นกลไกที่รองรับอำนาจของพระองค์ได้

จะเห็นได้ว่าพระเจ้ากรุงธนบุรี เป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพื้นเพเดิมจากความเป็นขุนนางหัวเมือง รัชราชการในราชสำนักได้ไม่เท่าไรก็ถูกส่งออกไปเป็นเจ้าเมืองชายแดน ซึ่งการที่ทางราชธานีส่งตัวพระองค์ไปเป็นเจ้าเมืองตาก อันเป็นเมืองหน้าด่าน เป็นประตูปรับศึกกับพม่าศัตรูตัวสำคัญของไทยนั้น ย่อมเป็นผู้ที่มีความสามารถในการรบเป็นพื้นฐานแต่แรกอยู่แล้ว และด้วยคุณสมบัติของพระองค์อันถือได้ว่าเป็นความสามารถส่วนตัว ซึ่งเป็นทรัพยากรทางอำนาจประการหนึ่ง เมื่อพม่ายกกองทัพมาประชิดกรุง ขุนนางนักรบเช่น เจ้าเมืองตากจึงถูกเรียกตัวมารับราชการจากสถานการณ์สงครามระหว่างไทยกับพม่า ครั้นไทยเสียกรุงครั้งที่สองทำให้ขุนนางนักรบกลายเป็นพระมหากษัตริย์ แห่งกรุงธนบุรี ความเป็นกษัตริย์นักรบที่มาจากขุนนางย่อมมีทหารคู่ใจ ซึ่งต่อมากลายเป็นข้าหลวงเดิมคนสนิท และมอบหมายให้ไปดูแลหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งเป็นไปได้ใหม่ว่า การที่พระองค์ทรงให้ขุนนางข้าหลวงเดิมไปครองหัวเมืองสำคัญ ๆ โดยเฉพาะทางภาคเหนือ อาจอาศัยประสบการณ์ของพระองค์ที่ทรงเคยอยู่เมืองตาก เป็นตัวอย่างในอันที่จะให้คนเหล่านั้น ซึ่งเป็นที่ไว้วางใจครองหัวเมืองที่มีโอกาสป้องกันการรุกรานจากพม่าเข้าศึก มิให้มีเข้ามาประชิดกำแพงราชธานีได้ จากความที่พระองค์ทรงตระหนักเช่นนี้ เราเห็นชัดว่าในช่วงแรก ๆ ของรัชกาล ซึ่งเหล่าขุนนางเดิมเหล่านั้นยังเข้มแข็ง มีกำลังไพร่พลในการควบคุมอยู่มาก สามารถที่จะ

^{๑๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า 191.

ป้องกันราชอาณาจักรไว้ได้ แต่ในขณะเดียวกันนั้น ขุนนางในราชธานี ส่วนใหญ่และอยู่ในตำแหน่งสูง ๆ มักเป็นขุนนางที่มีเชื้อสายขุนนางเก่าอยุธยา มีประสบการณ์ในการบริหารราชสำนักมาก่อน ค่อย ๆ วางรากฐานแห่งอำนาจ และเติบโตในตำแหน่งหน้าที่ราชการขึ้นตามลำดับ

เมื่อสถานการณ์เปลี่ยนแปลงไปคือในปลายรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี อันเป็นช่วงเวลาที่บ้านเมืองได้รับการบูรณะ มั่นคงขึ้นบ้างแล้ว ฉะนั้นในยามปกติเช่นนี้ ความต้องการที่มีการปกครองเฉกเช่นที่เคยเป็นมาในสมัยอยุธยา อันเป็นยุคสมัยที่บุคคลเหล่านี้เคยมีประสบการณ์ชีวิตอยู่ แต่การปกครองของพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งเน้นแต่ทำสงคราม อาศัยขุนนางซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมตามหัวเมืองเป็นฐานอำนาจ เมื่อคนเหล่านี้หมดไป และมีได้มีขุนนางที่พระองค์ทรงส่งเสริมให้สืบอำนาจต่อจากข้าหลวงเดิมของพระองค์เช่นนั้น พระองค์จึงขาดฐานสนับสนุน ประกอบในราชธานีก็ไม่มีขุนนางที่เป็นคนของพระองค์ ซึ่งเป็นผู้ที่เก่งกล้าสามารถเข้ามาบริหารราชสำนัก เพราะขาดการวางรากฐานในราชธานีแต่เบื้องต้น ขุนนางผู้มียศบารมีสำคัญในราชธานีกลับกลายเป็นขุนนางเชื้อสายขุนนางเก่าจากอยุธยา เช่น เจ้าพระยาจักรีซึ่งเป็นผู้ที่มีคุณสมบัติทั้งความเป็นนักรบ และนักบริหาร ดังจะกล่าวต่อไป

ฉะนั้นเจ้าพระยาจักรี จึงกลายเป็นศูนย์กลางขุนนางเก่าจากอยุธยาซึ่งเป็นผู้มีประสบการณ์จากการรบและการบริหารในตำแหน่งขุนนางที่สูง และได้แสดงออก ซึ่งเจตนาารมณ์ ในอันที่จะรวบรวมผู้คนเพื่อสร้างกรุงศรีอยุธยาให้คืนชีพอย่างสมบูรณ์ ทั้งรูปแบบและเนื้อหา อันเป็นปัจจัยที่สามารถดึงคนเข้าเป็นฐานสนับสนุนได้

การควบคุมกำลังไพร่

การเสียกรุงครั้งที่ 2 ส่งผลให้ไพร่พลพลัดหายตายจากและถูกกวาดต้อนไปพม่าจำนวนไม่น้อย ส่วนที่เหลืออยู่ก็คงหลบหนีพม่าเข้าป่าคงไปหรือมาขออาศัยบารมีของ ผู้นำท้องถิ่นซึ่งตั้งตนเป็นหัวหน้าชุมนุมในยามที่ราชอาณาจักรขาดกษัตริย์ครองราชธานี ครั้นเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงได้ครองราชย์ และปราบปรามหัวเมืองต่าง ๆ ที่ตั้งตนเป็นชุมนุมการเมืองได้แล้วก็โปรดให้ขุนนาง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นข้าหลวงเดิมไปเป็นเจ้าของ กลุ่มไพร่ที่กระจัดกระจาย อยู่ตามท้องถิ่นต่าง ๆ ของหัวเมือง¹³³ จะถูกเกลี้ยกล่อมให้จงรักภักดีต่อเจ้าเมืองโดยทำการเกลี้ยกล่อมผ่านผู้นำท้องถิ่น ซึ่ง

¹³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 153.

เป็นผู้คุมไพร่ที่ไพร่ได้เข้าไปอาศัยพึ่งบารมีอยู่ด้วย¹³⁶ และการที่ผู้นำท้องถิ่นยอมสวามิภักดิ์ต่อเจ้าเมือง เพราะต้องการความคุ้มครองและความอิสระในระดับหนึ่ง¹³⁷ เพื่อให้การดำรงความเป็นผู้นำท้องถิ่น อยู่ได้ จะเห็นได้ว่า ในระยะแรกที่พระองค์เป็นกษัตริย์ไพร่มิได้เข้ามาสวามิภักดิ์กับพระองค์หรือคนของ พระองค์โดยตรง หากแต่ผ่านผู้นำท้องถิ่น ฉะนั้นผู้ควบคุมไพร่จริง ๆ จึงเป็นผู้นำท้องถิ่น ซึ่งเป็นผู้ยอม อ่อนน้อมต่อเจ้าเมืองนั่นเอง¹³⁸

การที่พระเจ้ากรุงธนบุรีมอบพระราชอำนาจให้ขุนนางคนสนิทไปครองหัวเมืองและคุมกำลัง ไพร่นี้ ทำให้ขุนนางเหล่านี้มีกำลังอยู่ในสังกัดมาก ฉะนั้นหากจะเทียบกับขุนนางในส่วนกลางแล้ว จะพบว่า มีจำนวนไพร่ในสังกัดน้อยมาก และไพร่หลวงก็มีน้อยเช่นกัน จะมีก็เป็นไพร่หลวงที่คอย เข้าเวรรับราชการของกรมกองตามปกติ ตัวอย่างที่แสดงถึงจำนวนไพร่สมของเจ้าเมืองมากเช่นครั้ง เมื่อมีการขุดคูเลนในเมืองธนบุรี เมื่อ พ.ศ. 2316 ปรากฏว่าไพร่สมเจ้าเมืองเท่านั้นที่ถูกเกณฑ์ แรงงานมา ไม่ได้ใช้เลกคงเมือง¹³⁹

ปัจจัยที่เอื้ออำนวยให้เจ้าเมืองหัวเมืองมีกำลังไพร่มากนี้ นอกจากระบบการแบ่งสรร อำนาจ โดยพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงให้ขุนนางข้าหลวงเดิมที่เป็นคนสนิทไปครองเมืองหัวเมือง ต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว ยังมีวิธีการนำไพร่เข้าสังกัด ซึ่งนำแบบอย่างมาจากสมัยอยุธยาในชื่ออย่าง รัตกุม คือมีการลักเล่ห์ที่ทองแขน ซึ่งแต่เดิมใช้ลักไพร่หลวงสังกัดกรมรักษาพระองค์ และกรม ล้อมพระราชวัง สำหรับกรุงธนบุรีนำมาใช้กับเลกทั้งหมด¹⁴⁰ ในการลักจะมีการระบุถึงนามเมือง และมูลนายไว้ในข้อมือ ไพร่ฟ้าประชากรข้าทนต์ถาวรทั้งปวง ด้วยวิธีการนี้จึงทำให้การควบคุมไพร่สมมีความรัดกุมหลบหนีได้ยาก

¹³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 154.

¹³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 152.

¹³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 153.

¹³⁹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 หน้า 137-141.

¹⁴⁰ อัญชลี สลายนธ์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", หน้า 48-49.

ขุนนางหัวเมืองมีโอกาสที่จะสะสมกำลังไพร่พลด้วยการดิงให้หัวหน้าขมมเล็ก ๆ หรือผู้นำท้องถิ่นเข้ามาสวามิภักดิ์ตั้งกล่าวแล้วนั้น คืออำนาจในการควบคุมไพร่ที่แท้จริงซึ่งอยู่ที่ ความจงรักภักดีของผู้นำท้องถิ่นต่อขุนนางเจ้าเมือง พระราชอำนาจการเรียกเกณฑ์กำลังไพร่มาใช้โดยตรงจึงไม่มี เพราะต้องใช้พระราชอำนาจผ่านขุนนางหัวเมืองและผู้นำท้องถิ่นอีกทอดหนึ่ง¹⁴¹ ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าอำนาจที่แท้จริงที่มีอยู่เหนือไพร่พลจึงอยู่ที่เจ้าเมือง เพราะเป็นผู้ที่สามารถครอบครองแรงงานไพร่จำนวนมากได้โดยตรง¹⁴²

การเมืองที่อยู่ภายใต้โครงสร้างอำนาจทางการเมืองแบบมอบความไว้วางใจให้ขุนนางคนสนิทไปปกครองหัวเมืองนั้น มองในแง่หนึ่งอาจเห็นว่า อำนาจจากส่วนกลางขยายไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งอาจเป็นผลดีแก่รัฐบาลในแง่ของการสามารถรวมอำนาจไปไว้ที่ศูนย์กลางได้ เพราะเจ้าเมืองเหล่านั้นขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ในราชธานี อย่างไรก็ตามโครงสร้างทางการเมืองเช่นนี้ได้ซ่อนความอ่อนแอไว้อยู่ด้วยคือ ตัวแทนขุนนางคนสนิทที่ถูกส่งไปครองหัวเมืองมิได้ถูกสร้างขึ้น (ขุนนางคนสนิทที่ส่งไปครองหัวเมืองจำกัดอยู่ในวงของข้าหลวงเดิม) มาใหม่เพื่อแทนคนเดิม การเชื่อมโยงอำนาจระหว่างส่วนกลางและหัวเมืองจึงชะงักไป

สมัยอยุธยาตอนปลายสะท้อนความเป็นจริงประการหนึ่งว่า ขุนนางตำแหน่งสูง ๆ กับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจนั้นแยกกันไม่ออก แต่ในสมัยธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีพยายามที่จะทำการแยกขุนนางมิให้ใช้ระบบราชการแสวงหาผลประโยชน์ โดยเฉพาะขุนนางเก่าจากอยุธยาไม่ปรากฏว่าเคยได้รับตำแหน่งพระคลังในรัชกาลนี้เลย "พระคลัง" ซึ่งเป็นตำแหน่งที่สำคัญ ที่ให้ผลประโยชน์จากการค้าระหว่างประเทศสูง มานับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 22 เป็นอย่างช้าแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีมิได้แต่งตั้งเชื้อสายตระกูลขุนนางกรุงเก่าเข้าดำรงตำแหน่งนี้เลย แต่กลับให้คนอื่นที่ไม่ใช่ขุนนางเก่าหรือเชื้อสายขุนนางเก่าอยุธยาถิ่นตำแหน่งนี้และไม่เปิดโอกาสให้เชื้อสายผู้ดีจากกรุงเก่า (เชื้อสายขุนนางเก่าจากอยุธยา) ได้เข้าไปหาประโยชน์บ้างเลย

¹⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 161.

¹⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

การเป็นขุนนางที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีนั้น เราปฏิเสธไม่ได้ว่า นั่นคือ ปัจจัยการ
สร้างสมอำนาจ ซึ่งขุนนางเก่าจากอยุธยา ถูกกีดกันจากทั้งอำนาจทางการเมืองและผลประโยชน์
ทางเศรษฐกิจจากระบบราชการ^{๑๔๓} อันจะเป็นทางให้สร้างอำนาจทางการเมืองได้ง่าย ๆ^{๑๔๔}

พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดฯ ให้คนนอกมิใช่คนในระบอบราชการมีโอกาสเข้ามาหาประโยชน์
จากระบบการค้า (เศรษฐกิจ)^{๑๔๕} เพราะเคยเป็นลูกน้องที่ไว้พระทัยมาก่อน ซึ่งการนำเอาคนนอก
ระบอบราชการมาแสวงหาประโยชน์ทางเศรษฐกิจนี้ เท่ากับเป็นการกั้นคน (ขุนนาง) ในระบอบราชการ
มิให้มีโอกาสสร้างความมั่งคั่งได้

จากที่กล่าวมาทั้งหมดสะท้อนให้เห็นว่า ไพร่พลถูกควบคุมโดยขุนนางหัวเมือง ซึ่งต้อง
ผ่านความภักดีของผู้นำท้องถิ่นอีกทอดหนึ่ง ส่วนขุนนางส่วนกลางซึ่งส่วนใหญ่เป็นขุนนางเชื้อสายเก่า
จากอยุธยา ถูกกีดกันจากการได้รับตำแหน่งสูง และไม่ให้มีตำแหน่งที่มีผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ
ผู้ที่มีอำนาจควบคุมไพร่อย่างแท้จริงจึงเป็นขุนนางหัวเมือง ซึ่งเป็นคนสนิทของพระองค์ จำนวนไพร่
จะมีมากน้อยเพียงใด ส่วนกลางหรือราชธานีไม่สามารถรู้ได้ ฉะนั้นในแง่การควบคุมแล้วพบว่า
ส่วนกลาง (พระมหากษัตริย์) ไม่สามารถควบคุมไพร่ได้โดยตรงปัญหาในการควบคุมไพร่ เพื่อเป็น
ฐานอำนาจของพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงเกิดขึ้น ปัญหานี้หากเราย้อนกลับไปดูในต้นรัชกาล เราจะเห็น
ว่าไพร่พลระจัดกระจายหลังเสียกรุงแล้วถูกรวบรวมโดยพระเจ้ากรุงธนบุรี ด้วยการให้ระบบลูกน้อง
คนสนิทไปควบคุมไพร่พลตามหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งในระยะแรก ๆ ดูเหมือนจะไม่ค่อยมีปัญหาในการ
ควบคุมเพราะลูกน้องคนสนิทของพระองค์ที่เป็นเจ้าเมืองอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ ยังคงควบคุมได้ ครั้น
เมื่อเวลาผ่านไป บ้านเมืองเริ่มเป็นปึกแผ่น มีการทำมาหากิน ค้าขายมากขึ้น กำลังผู้คนมากขึ้น
ทางราชธานีมีความจำเป็นต้องควบคุมแรงงานมากขึ้น จึงจัดให้มีการสักเลกไพร่ แต่ก็แก้ปัญหาไพร่
ไร้สังกัด หรือถูกเบียดบังโดยมุลนายไม่ได้ เพราะระบบไพร่ที่มีสังกัดแล้วไม่แจ้งจำนวนที่แน่นอนมา
ยังราชธานีได้ ซึ่งได้ประกอบกับพระเจ้ากรุงธนบุรีใช้ขุนนางหัวเมืองที่เป็นลูกน้องคนสนิทควบคุม

^{๑๔๓} แต่มิได้หมายความว่า ขุนนางเชื้อสายสมัยอยุธยาจะมีได้มีแหล่งรายได้หรือ
ไม่มีการสนับสนุนทางการเงินเลย ประเด็นนี้จะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า

^{๑๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๑๔๕} กล่าวกันว่าเป็นเอกชนคนจีนเสียส่วนใหญ่ และยังมีลูกน้องที่เป็นมุสลิมเข้ามาเป็น
พระคลังอีกด้วย โปรดดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 140.

มุลนายในท้องถิ่นอีกทอดหนึ่ง เป็นระบบที่ไม่ได้รับการประกันโดยอาศัยพระราชอำนาจบังคับแต่ประการใด เพราะอำนาจขึ้นอยู่กับขุนนางหัวเมือง และขุนนางหัวเมืองจะมีอำนาจมากน้อยเพียงใดนั้นขึ้นกับความสามารถในอันที่จะดึงหัวหน้าไพร่ (ผู้นำท้องถิ่น) มาเป็นฐานอำนาจ

ปัจจัยทางเศรษฐกิจ

สภาพการณ์ทางเศรษฐกิจสมัยธนบุรีเป็นเงื่อนไขในอันที่จะทำการวิเคราะห์กระบวนการสร้างรายได้ของกษัตริย์และขุนนางได้ กล่าวคือเราจะทำการวิเคราะห์ว่าสถานการณ์ทางเศรษฐกิจเป็นอย่างไร จากนั้นก็จะได้ว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีจัดการกับระบบเศรษฐกิจอย่างไร และผลกระทบจากการจัดนั้นเป็นอย่างไร ทั้งนี้ก็เพื่อดูการสร้างอำนาจจากฐานทางเศรษฐกิจ มีความเป็นไปได้หรือไม่อย่างไรนั่นเอง

สมัยธนบุรีประชาชนมีความทุกข์ยากเพราะต้องเผชิญกับสงครามมาตั้งแต่ปลายอยุธยา ประกอบกับฝนก็ไม่ตกต้องตามฤดูกาลมาเป็นเวลา 3 ปีแล้ว หลังการตั้งกรุงข้าวกล้าในนาถกแมลงทำลาย เกิดความเสียหาย ผลผลิตข้าวไม่ได้ เกิดการแย่งชิงปล้นสะดมโจรผู้ร้ายชุกชุมผู้คนก็เดินสัญจรไปมาต้องมีอาวุธพกพาติดตัวไปด้วยเสมอ¹⁴⁶

การเกิดอาชญากรรมเห็นชัดว่าเนื่องจาก ปัญหาทางเศรษฐกิจ ปัญหาอาหารไม่เพียงพอแก่การบริโภค ซึ่งเป็นผลจากการทำนาไม่ได้ เพราะมีภัยจากสงคราม เกือบทุกปีตลอดรัชกาล ฝนไม่ตกตามฤดูกาล แรงงานถูกเกณฑ์ไปทำสงคราม ข้าวที่พอทำได้บ้าง รัฐบาลนำไปสะสมในฉางหลวงเพื่อเป็นเสบียงสงคราม แรงงานสูญเสียในการสงคราม รายได้อื่น ๆ ของรัฐบาลก็น้อย ดังเห็นจากการเก็บภาษีอากร ค่านาเก็บได้ 1 ใน 3 ส่วนของพื้นที่เพาะปลูกเท่านั้น¹⁴⁷ เพราะปล่อยให้พื้นที่ให้ว่างเปล่าไม่ได้ทำนากัน

¹⁴⁶ ประชุมพงศาวดาร ภาค 39, หน้า 441.

¹⁴⁷ สิวีย์ อิศราสวัสดิ์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ถึงสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2310-2394), หน้า 116.

รายได้จากของป่า ซึ่งเคยทำรายได้อย่างสูงให้แก่รัฐบาลสมัยอยุธยาเสมอมา ในสมัยธนบุรีไม่สามารถหารายได้เช่นนั้นอีกเลย เพราะรัฐบาลมีข้อจำกัดในการควบคุมไพร่พลอยู่มาก¹⁴⁸ การหาของป่ามาสู่รัฐบาลจำเป็นต้องใช้ไพร่เป็นกำลังสำคัญ ดังนั้นเมื่อมีปัญหาด้านการคุมไพร่ (ซึ่งมีอยู่น้อย) การหาของป่าจึงไม่ได้ผล

เมื่อผลิตข้าวไม่ได้ และสินค้าอันได้แก่ของป่า ซึ่งเป็นสินค้าที่ขายได้เงินดีกว่าไม่ได้ รัฐบาลจึงหันไปพึ่งพาอาหารจากหัวเมืองทางภาคใต้แทน¹⁴⁹ และทางภาคใต้อีกยังมีผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจอีกหลายอย่าง ที่รัฐบาลสมัยนั้นถือประโยชน์เป็นต้นว่า ล่วยสาอากรในเมืองและหัวเมืองขึ้นนครศรีธรรมราชส่วนหนึ่งต้องขึ้นต่อพระคลังหลวง¹⁵⁰

จากความพยายามที่จะหาแหล่งรายได้และผลประโยชน์จากแหล่งอื่น ๆ มาทดแทนสภาพเศรษฐกิจที่ฝืดเคืองในภาคกลางได้บ้างนี้พอทำให้รัฐบาลพอประคองตัวไปได้

การค้ากับต่างประเทศซึ่งเคยคึกคักมาตั้งแต่ปลายอยุธยา กลับสะดุดลงโดยเฉพาะรัฐบาลไม่ได้ทำการค้าเลย

"สิ่งขาดหายไปในการค้าคือ การค้าระบบบรรณาการ ซึ่งเป็นผลประโยชน์โดยตรงของรัฐบาลไทยเพราะเป็นโอกาสที่จะส่งสินค้าไปขายเมืองจีนได้โดยไม่เสียภาษี อีกทั้งยังอาจขอสิทธิในการซื้อสินค้าที่ต้องการกลับโดยไม่ต้องเสียภาษีขาออกอีกด้วย"¹⁵¹

¹⁴⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 150.

¹⁴⁹ ตริ อมาตยกุล (รวบรวม), รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช (พระนคร : พิมพ์ในงานศพพลเอกเจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ, 2505), หน้า 179.

¹⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

¹⁵¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 151.

แต่การค้าระบบบรรณาการซึ่งเป็นการค้าระหว่างรัฐต่อรัฐ ไม่มีในสมัยนี้ การค้าที่มีอยู่เห็นจะเป็นเพียงการค้าของพ่อค้าเอกชนทำการค้าระหว่างกัน¹⁵² ซึ่งปรากฏว่า บริเวณที่เอกชนจีนทำการค้าระหว่างกันในสมัยนั้นมีอยู่ทางภาคใต้¹⁵³ ส่วนในทางภาคกลางมีน้อย ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ กล่าว... "มีสำเภาจีนนำข้าวมาขาย แต่จำนวนข้าวที่นำเข้ามาสู่ภาคกลางก็ไม่เพียงพอ"¹⁵⁴

ท่ามกลางภาวะเศรษฐกิจที่ฝืดเคืองนี้ พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ได้ทรงแก้ไขโดยการหาผลประโยชน์จากหัวเมืองทางภาคใต้ดังกล่าวแล้ว และโปรดให้ขุนนางคนสนิทของพระองค์เป็นผู้ควบคุมดูแลกรมพระคลังสินค้าคือ ในต้นรัชกาลโปรดให้พระยานิพัทธ์ และสืบต่อมาด้วย พระยานิพัทธ์ ไอศวรรย์ ซึ่งเป็นการกันให้คนของพระองค์¹⁵⁵ ครองตำแหน่งที่มีผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจนี้ อย่างไรก็ตามในระยะหลังการมรณกรรมของพระยานิพัทธ์ ไอศวรรย์ ข้าหลวงเดิมคนสนิทแล้ว สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ขาดคนที่ทำหน้าที่ดูแลผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ เพราะปรากฏว่าพระยาพระคลังคนหลังไม่ได้เป็นผู้ฝึกฝึในพระองค์¹⁵⁶ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่า เจ้าพระยาจักรีเริ่มมีอำนาจมากขึ้น จนสามารถผลักดันคนของตนไปครองตำแหน่งนี้แทนได้

การขาดขุนนางที่เป็นคนของพระองค์ ควบคุมพระคลังสินค้าเช่นนี้ ย่อมทำให้พระองค์ไม่มั่นคงพระทัยในด้านอำนาจทางเศรษฐกิจ พระองค์จึงทรงประกันสถานะภาพทางเศรษฐกิจของพระองค์ให้มั่นคงและเหนือกว่าผู้อื่นมากขึ้น ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้มีผู้ใช้กำลังทางเศรษฐกิจ โค่นล้มพระราชอำนาจได้โดยง่าย¹⁵⁷ ซึ่งวิธีการที่ทรงนำมาเสริมความมั่นคงทางเศรษฐกิจดังกล่าวคือ ได้มีการปราบปรามการลักลอบด้วยวิธีต่าง ๆ เพื่อรักษาผลประโยชน์ของพระเจ้าแผ่นดินในด้านภาษีอากร และใช้

¹⁵² Jennifer Wayne Cushman, Fields from the Sea : Chinese Junk Trade with Siam during the late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries (Ph.D. Dissertation Cornell University 1975), p.192-197.

¹⁵³ Ibid, pp. 153-154.

¹⁵⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทย สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 109.

¹⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 161.

¹⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 198.

¹⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 197.

วิธีการที่ออกจะเคร่งครัดในการจัดการลักลอบนำข้าวเกลือออกนอกประเทศ^{๑๕๖} แต่มาตรการดังกล่าวกลับให้ผลร้ายต่อเสถียรภาพทางการเมืองของพระองค์ เพราะการฉ้อราษฎร์บังหลวงเป็นรายได้ทางหนึ่งของเหล่าขุนนางอยู่แล้ว เมื่อปิดทางหารายได้เช่นนี้ การสนับสนุนทางการเมืองจากขุนนางย่อมไม่มีอีกต่อไป

จะเห็นได้ว่า จากสถานการณ์เศรษฐกิจที่ย่ำแย่มากในสมัยธนบุรี แม้ว่าจะมีการเข้าไปแก้ไขด้วยการหาผลประโยชน์จากหัวเมืองทางภาคใต้มาช่วยจุนเจือในส่วกลาง แต่ระบบการจัดการเศรษฐกิจของพระองค์ก็มีความเปราะบางเพราะไม่สามารถสร้างข้าหลวงเดิมให้สืบทอดตำแหน่งพระคลังได้ ประกอบกับการค้าของรัฐ (กับจีน) ซึ่งสามารถทำรายได้จำนวนมากก็ไม่มีที่มียู่ก็เป็นการค้าของเอกชน ซึ่งไม่ได้ช่วยสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจแก่พระองค์แต่อย่างใด ฉะนั้น จึงทำให้ฐานอำนาจด้านเศรษฐกิจของพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ดีเท่าที่ควร

ผู้ที่มีโอกาสในการเสริมสร้างอำนาจทางเศรษฐกิจในสมัยนี้กลับเป็นเอกชน อันได้แก่ผู้ที่ไม่รับราชการ ซึ่งมีทั้งชาวจีน และไทย สามารถทำการค้ากับจีนได้ตั้งกล่าวมาแล้ว แต่ขุนนางกลับไม่ได้ทำเพราะรัฐไม่มีการค้าแบบบรรณาการ ซึ่งเป็นระบบที่ขุนนางอาศัยกษัตริย์แอบอิงทำการค้าด้วย ฉะนั้นขุนนางสมัยนี้จึงแสวงหาความมั่นคงทางเศรษฐกิจโดยตรงไม่ได้ การที่เอกชนทำการค้าได้นี้ เราจะพบว่าถึงกับมีเอกชนซึ่งเคยเป็นขุนนางเก่าในสมัยอยุธยาบางรายไม่ยอมทำราชการ หากแต่พอใจเป็นราษฎร เพื่อทำการค้า เช่น กรณีเจ้าขรรค์เงิน ซึ่งเป็นพระสวามีของสมเด็จพระที่นั่งเธอกรมพระศรีสudarักษ์ พระราชกนิษฐาธิราชที่ ๑ ดังปรากฏว่าไปค้าขายถึงเมืองนครศรีธรรมราช

กล่าวได้ว่าพระเจ้ากรุงธนบุรี เดิมเป็นขุนนางที่ก้าวมาเป็นกษัตริย์ที่มีได้มาจากเชื้อพระวงศ์อันเป็นคุณสมบัติที่ยึดถือกันมากในสมัยอยุธยาตั้งกล่าวแล้ว คุณสมบัติอันนี้คนในสมัยกรุงธนบุรีอันเป็นคนที่เคยมีประสบการณ์ชีวิตในสมัยอยุธยา่อมเป็นการยากที่จะไม่ยึดถือค่านิยมต่อการเป็นกษัตริย์ที่จะต้องมาจากเชื้อพระวงศ์ และยิ่งเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จเสวยราชย์ในภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ ความพยายามแสวงหาปัจจัยทางเศรษฐกิจยิ่งลำบากมากขึ้น สินค้าและภาวะการค้า ทั้งตลาดภายใน และระหว่างประเทศดูเหมือนยังขัดสนอยู่มาก กลไกราชการจะคอยรับใช้แสวงหาผลประโยชน์แก่กษัตริย์

^{๑๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า 198.

คงตั้งอยู่ชานนั้นไม่มี เพราะขุนนางคนสำคัญของพระองค์เป็นนักรบอยู่ครองหัวเมืองเป็นส่วนมากมิได้ เป็นขุนนางในราชสำนักที่ชำนาญการค้า สภาพการณ์บีบบังคับเช่นนี้พระองค์จึงทรงใช้คนสนิท ซึ่งมีเชื้อสายพ่อค้าจีน คือ พระยานิพิธและพระยานิหัยไอศวรรย์ คุณละกรมพระคลัง แต่ระยะหลังจากสองคนนี้ถึงแก่อนิจกรรมไปแล้วคนของพระเจ้ากรุงธนบุรีหาได้อยู่ในตำแหน่งสำคัญทางเศรษฐกิจไม่ ฉะนั้นความพยายามในอันที่จะใช้คนสนิทของพระองค์แสวงหาผลประโยชน์แทนจึงไม่บรรลุผล

เราจะเห็นได้ว่า ความล้มเหลวของวิธีการสร้างความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจของพระเจ้ากรุงธนบุรีนี้ เป็นผลเนื่องจากระบบราชการมิได้สนองต่อการแสวงหาประโยชน์ของพระองค์ ด้วยปัจจัยหนึ่งในบรรดาหลายปัจจัย เพราะพระองค์ไม่ทรงสามารถสร้างขุนนางให้เป็นพรรคพวกของพระองค์ให้ทำหน้าที่ที่สำคัญต่อการสร้างฐานทางเศรษฐกิจในกรมพระคลังสินค้าของพระองค์ได้อย่างต่อเนื่อง

พุทธศาสนา

พุทธศาสนามีส่วนเสริมสร้างความชอบธรรมให้แก่ผู้ปกครองอย่างมากทีเดียว ผู้ปกครองที่ฉลาดนั้นย่อมส่งเสริมศาสนา เพราะศาสนาคือ ที่พึ่งทางใจของชาวบ้าน เมื่อผู้ปกครองคนใดสามารถทำให้ที่พึ่งทางใจมีความมั่นคงได้ ผู้นั้นจะได้รับการยอมรับมากด้วย

ในประเด็นนี้เราจะวิเคราะห์ว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทำการเสริมสร้างศาสนาอย่างไร และผลกระทบจากการเสริมสร้างนั้นส่งผลอย่างไรต่อพระองค์

ในปลายอยุธยา สภาพบ้านเมืองมีความระส่ำระสายมาก แม้แต่สถาบันสงฆ์เองก็ปกครองกันไม่ได้ พระสงฆ์มีความประพฤตินอกธรรมวินัยมาก ดังเห็นได้จาก หนังสือซึ่งเขียนขึ้นในปลายอยุธยา กล่าวถึงสภาพความไร้ระเบียบวินัยของสงฆ์ไว้ว่า

...ข้างบวชอยู่บ้าน...ทำการทำงาน...อนึ่งบวชปองวัตถุของส่วย
ของสัตค่านาค่าสวน ด้านต่วนค่านับ ชิงกันเป็นเจ้าวัด...หล่อขันหล่อ เขียน
ตะลุ่มพุ่มพาน...กระbungตระกร้า...ซี้จักชีสาน ชีการกลี...เป็นชีเป็นช่าง
เป็นชีลูกจ้าง...ชีทำน้ำตาล...ชีนาชีไร่...ชีจำนำกิน สารพันมีทั่วทั้งแผ่นดิน
หมอนวดหมอยา หมอฤกษ์หมอชตา ทำมาหากินค้าได้ค้าเหนื่อ ตักไม้ฟันเรือ

ทั้งสุรา ยามีนกินเล่นเครง ๆ ขวสแล้วบมอด เรียนเทศน์จับจด บมเป็นบทเพลง
ฆ่าปรอททอดชาตลวงราชฎร์ทั้งหลาย เรียนทำบริสุทธิ เงินค้ำพรุช ปลอมชื่อ
ปลอมชาย ให้ท่านฉิบหาย..กินสบายแต่เอง ไข่ลुकของพระตถาคต ขวสเป็น
ขบดต่อพระศาสนา..."¹⁵⁹

สภาพความไร้ระเบียบของสงฆ์ดังกล่าวนี้ สะท้อนให้เห็นว่า องค์การสงฆ์เองและทาง
บ้านเมืองมิได้มีอำนาจพอที่จะแก้ไขจัดการได้ โดยเฉพาะคณะสงฆ์คงอ่อนแอมาก คงขาดการจัด
องค์กรที่เข้มแข็งเป็นระเบียบ คือปล่อยให้คนอาศัยศาสนาหากิน อันเป็นการบ่อนทำลายศาสนาให้
อ่อนแอไปในตัวด้วย

เมื่อพบภัยทางสงคราม จนเสียดกรุงเก่าครั้งที่ 2 แล้ว ภาวะการณ์ของคณะสงฆ์ยิ่งเลว
ร้ายลงไปอีก เพราะถูกพม่าทำลายเผาทำลายอารามต่าง ๆ พระสงฆ์คงต้องหนีภัยเอาชีวิตรอดบ้าง
ไม่รอดบ้าง และเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จขึ้นครองราชย์ที่กรุงธนบุรี พระองค์จึงทรงฟื้นฟู
พุทธศาสนาขึ้นมาใหม่ โดยในปี พ.ศ. 2311 อันเป็นปีแรก ๆ หลังจากสถาปนากรุงใหม่ พระองค์
ทรงแต่งตั้งสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะขึ้นใหม่¹⁶⁰ สำหรับในด้านพระไตรปิฎก ซึ่งเป็น
หลักฐานคำสอนของพุทธศาสนา ได้ถูกทำลายโดยพวกพม่าเป็นอันมาก พระองค์ทรงให้มีการรวบรวม
จากแหล่งต่าง ๆ ที่พอจะเหลือบ้างมาตรวจทานกันแล้วจำลองไว้ที่กรุงธนบุรี เพื่อให้เป็นตำรา
สำหรับพระสงฆ์เล่าเรียนกันสืบต่อไป¹⁶¹ ในด้านการเล่าเรียนของสงฆ์นี้ พระองค์ทรงอุปถัมภ์ ให้
มีการศึกษาปริยัติธรรม โดยพระราชทานจตุปัจจัยแก่ผู้เรียน¹⁶²

¹⁵⁹ "ประคนธรรม". ใน ประชุมสุภาสิต ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (กรุงเทพฯ : สำนัก
พิมพ์ผ่านฟ้าพิทยา, 2508), หน้า 236-237.

¹⁶⁰ "พระราชพงศาวดาร กรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)", ประชุมพงศาวดาร
เล่ม 40, (กรุงเทพฯ มหานคร : โรงพิมพ์ศรีสภา, 2512), หน้า 32.

¹⁶¹ อัจฉรา กาญจนมัย "การฟื้นฟูพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-
2394)" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2523 หน้า 272.

¹⁶² "พระราชพงศาวดาร กรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)", ประชุมพงศาวดาร
เล่ม 40, หน้า 122.

บทบาทพระมหากษัตริย์ที่เน้นความเป็นธรรมราชาตามแนวความคิดทางพุทธศาสนา ซึ่งเคยมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้วนั้น มักจะให้มีการสร้างหนังสือไตรภูมิขึ้น สำหรับพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดฯ ให้สร้างสมุดภาพไตรภูมิ เพื่อให้ประชาชนได้เข้าใจในภูมิทั้งสาม^{๑๖๓}

สมัยอยุธยาตอนปลายยังคงสภาพหน่วยวายุโกลาหของสังคม อันเนื่องจากการรุกรานของพม่าปรากฏอยู่ทั่วไป สภาพสังคมเช่นนี้ผู้คนทั้งหลายย่อมขาดความมั่นคงในจิตใจ ฉะนั้นการที่ผู้คนหันไปยึดถือความคิดทางศาสนา แนววิถีปฏิบัติ ซึ่งดำรงในสังคมอยุธยาอยู่แล้วมากขึ้นนั้นดูเหมือนจะไม่เป็นการแปลกอะไรนัก และสังคมในต้นรัชกาลกรุงธนบุรีก็ยังคงมีความปั่นป่วนขาดแคลนอาหาร มีการทำสงครามเกือบทุกปี ดังนั้นแนวความคิดพุทธศาสนาแบบอภิปุทธิหรือมูญูทธิ ซึ่งมีแพร่หลายมากในปลายอยุธยา จึงมีอิทธิพลสืบต่อมาในสมัยธนบุรี^{๑๖๔}

ความเชื่อด้านอภิปุทธิของพระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นได้ชัดจากกรณีการเกิดภัยพิบัติทางธรรมชาติ คือ เมื่อ พ.ศ. 2312 "เมื่อพายุเรือเผชิณคลื่นลมหนักก็โปรดฯ ให้ปลุกศาลขึ้นเพียงตาพระราชนานเครื่องกระยาสังเวสรวงเทพารักษ์"^{๑๖๕} หรืออีกกรณีหนึ่งคือ ทรงมีพระบรมราชโองการ ให้มีการขยับไล่ปีศาจดังความว่า

... "ผีโปงผีปาศาจราชทูตทำร้ายอุบัต แก่ไพร่ฟ้าประชากร ข้าทูลละอองฯ ผู้ไปมากิจราชการถึงแก่ชีวิต เป็นอันมาก ฝ่ายพระเสลี่ยงเมือง พระทรงเมือง ภูมเทวดา อารักษ์ เทวดา พฤชาเทวดา อากาศเทวดา อาลัยจาธรรมออกไป นอกขอบขันธเสมา ครั้นจี้ให้ลงโทษ ยังหมิได้มีกฎหมายขึ้นไปยกไว้ แต่นี้สืบไป เมื่อหน้าให้พระเสลี่ยงเมือง พระทรงเมือง ภูมเทวดา อารักษ์เทวดา พฤกเทวดา อากาศเทวดา อุบัตปีศาจจาธรรมออกไปนอกขันธเสมา ออย่าให้จลาจล ข้าทูลละออง

^{๑๖๓} หอสมุดแห่งชาติ, หมวดธรรมคดี หม่อมตำราภาพ เลขที่ 10 ชื่อตำราภาพไตรภูมิ ฉบับหลวงสมัยธนบุรี.

^{๑๖๔} สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352)", หน้า 75.

^{๑๖๕} "พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)" ประชุมพงศาวดาร เล่ม 40, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา 2512), หน้า 41.

ไพร่ฟ้าประชาชนแต่สักอัน...จงเป็นใจอภิบาลรักษาที่ทูลละอองฯ ผู้รั้งกรมการสมณ
อะนาประชาราษฎร จึงจะได้อยู่ราชทานบ้านเมือง เป็นสุขตามรับสั่ง"¹⁶⁶

การที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีพระราชดำริไปในแนวทางอิทธิฤทธิ์หรือบุญฤทธิ์นั้น ผู้เขียน
เชื่อว่าส่วนหนึ่งจะมาจากอิทธิพลทางสังคม ซึ่งให้การยอมรับอิทธิฤทธิ์ อันเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น
เสมอในสังคมชนบท (และอยุธยา) เหตุการณ์ที่มีการยอมรับในอิทธิฤทธิ์ ซึ่งอ้างถึงความเป็นผู้วิเศษ
หรือผู้มีบุญ เป็นผู้มีอิทธิฤทธิ์เป็นผู้อยู่ยงคงกระพัน แม้นแต่ขุนนางก็หลงเชื่อว่าเป็นผู้มีบุญจริง เหตุการณ์
นี้เกิดขึ้นที่อยุธยากรุงเก่าเมื่อ พ.ศ. 2320 คือ มีพระมหามาดา พระวัดพระรามกรุงเก่า ได้อ้าง
ตนว่า เป็นผู้มีบุญ ผู้วิเศษ มีอิทธิฤทธิ์ มีคนหลงเชื่อมาก "...ผู้รั้งกรมการหลงเชื่อหมด... ด้วย
เทพรักษาผู้เชื่อถือมา... เป็นอันมาก... อิมเอิบกำเรียวอิทธิฤทธิ์ว่าจะฆ่าไม่ตาย... ผู้คนหลงไหล
เชื่อวามหามาตามิบุญจริง"¹⁶⁷

อิทธิพลของความคิดทางพุทธศาสนาที่เน้นความมีฤทธิ์เดช ส่งผลต่อสถาบันสงฆ์ในสมัย
ธนบุรีอยู่มาก เพราะพระสังฆราชและพระราชาคณะสมัยธนบุรีส่วนใหญ่ เป็นสงฆ์ชั้นผู้น้อยในปลาย
สมัยอยุธยา¹⁶⁸ ความรู้ทางพุทธศาสนาอย่างล้าเลือนั้นคงมีอยู่ไม่มากนัก แต่เป็นพระสงฆ์ที่เน้นด้าน
อิทธิฤทธิ์

บทบาทของพระเจ้ากรุงธนบุรีในด้านการสนับสนุนแนวความคิดของพุทธตามแนวบุญฤทธิ์
มิได้มีแต่เฉพาะทรงแต่งตั้งสงฆ์ที่เน้นด้านนี้และออกพระบรมราชโองการมาให้ยึดเป็นแนวปฏิบัติตาม
ความเชื่อแนวนั้นเท่านั้น หากแต่พระองค์ยังทรงปฏิบัติธรรมที่เรียกว่า กรรมฐาน เพื่อให้พระองค์
มีฤทธิ์อีกด้วย ซึ่งประเด็นตรงนี้เราจะเห็นว่า บทบาทของกษัตริย์ในอดีตของไทยไม่เคยมี จะมีก็แต่
ความประพฤติปฏิบัติตามแนวความคิดธรรมราช คือถือศีล ศึกษาธรรมะจนสามารถสอนผู้อื่นได้

¹⁶⁶ หอสมุดแห่งชาติ, หม่อมจัตมาเจตกรุงธนบุรี จ.ศ.1138 เลขที่ 16 ชื่อพระราช
โองการเทพารักษ์ ให้กำจัดปีศาจ.

¹⁶⁷ กรมหลวงนรินทรเทวี, "จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี (กรุงเทพฯ-
มหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2516), หน้า 7-8.

¹⁶⁸ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาธรรมศาสตร์, "ตำนานคณะสงฆ์" ในประชุมพระนิพนธ์เกี่ยว
กับตำนานพุทธศาสนา (กรุงเทพฯ-มหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2514), หน้า 190.

และอุปถัมภ์ศาสนา แต่สำหรับพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงปฏิบัติธรรมโดยนุ่งกรรมฐาน และได้นำความรู้
นั้นมาสอน คือเมื่อปี พ.ศ. 2319 ทรงมีพระบรมราชาธิบาย ถึงลักษณะของญวนว่า "ถ้าบุคคลใด
รักษาลิกขาบทให้เป็นแท้ อสุภาลำรวมเพื่อจะให้บุญยิ่ง กอบไปด้วยฤทธิทำให้พึงเรียนพิถี ซึ่งมิอยู่ใน
ห่อหลวงนั้นเกิด"¹⁶⁹ ถัดมาอีกหนึ่งปี คือ พ.ศ. 2320 พระเจ้ากรุงธนบุรี ได้เสด็จไปถวาย
พระราชาธิบายแก่พระสงฆ์ โดยอธิบายถึงวิธีการบำเพ็ญกรรมฐานให้ต้องตามวิธีที่พระองค์ทรงปฏิบัติ¹⁷⁰

สาระคำสอนของพระเจ้ากรุงธนบุรีที่แสดงถึงอิทธิฤทธิ์มีปรากฏ เช่น "พระกัมมทาน
ทั้ง 4 ...มีอันสงฆ์มาก คือให้โยคพจร ทำฤทธิประการใดได้ทุกประการ"¹⁷¹ การสำเร็จทาง
กรรมฐานตามแนวพระราชดำรินี้ ส่งผลให้ "มิได้มีอันตรายต่อชีวิต...แม้ว่าเขาพระสุเมรุจะทับผู้
นั้นก็มิตาย"¹⁷² ผู้สำเร็จด้านกรรมฐานจะมีอิทธิฤทธิ์มาก "สามารถเหาะเหินในอวกาศไปในจักรวาล
ทั้งหลายได้ และมีฤทธาอาณภาพเป็นอันมาก อาจสามารถไปในจักรวาลทั้งหลายอันมากกว่าหมื่นกว่า
แสน ในขณะหนึ่งนั้น ๆ เร็วลิบลับนิ้วมือ...จะกระทำอิทธิฤทธิ์ถอดรูป อธิธานรูป แปลงรูป"¹⁷³

ในด้านการอุปถัมภ์ให้สงฆ์มีการศึกษาพุทธศาสนา แนวอิทธิฤทธิ์นั้นพระเจ้ากรุงธนบุรี
โปรดฯให้สร้างกุฏิ ให้ข้าทูลละอองฯ ประณิบัติและเสด็จไปถวายพระราชาธิบายแก่พระสงฆ์ด้วย¹⁷⁴

จากการที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงนำพระองค์เข้าไปปฏิบัติศาสนากิจสอนพระสงฆ์ อุปถัมภ์
ให้มีการปฏิบัติกรรมฐานตามแนวทางที่พระองค์ทรงเห็นว่าทำแล้วทำให้เกิดฤทธิ และท้ายที่สุด
พระองค์เข้าพระทัยว่าทรงบรรลุพระอรหัตต์ ควรที่พระสงฆ์ (ซึ่งยังไม่บรรลุพระอรหัตต์) ถวายบังคม
พระองค์ ซึ่งเป็นเหตุให้สงฆ์ฝ่ายหนึ่งเห็นว่า ถวายบังคมได้ แต่อีกฝ่ายหนึ่งบอกว่า ไม่ได้ พระราช

¹⁶⁹ หอสมุดแห่งชาติ, หม่อมจตุรมาศเหตุกรุงธนบุรี จ.ศ. 1138 เลขที่ 16 ชื่อพระราช
โองการ เทพารักษ์ให้กำจัดปีศาจ.

¹⁷⁰ พระราชพงศาวดาร กรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนมาศ (เจิม), หน้า 116.

¹⁷¹ หอสมุดแห่งชาติ, หม่อมคคิธรรม หม่อมปภิกษะธรรม ต่าง ๆ, เลขที่ 18.

¹⁷² เรื่องเดียวกัน,

¹⁷³ เรื่องเดียวกัน,

¹⁷⁴ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนมาศ, หน้า 116.

กรณีกิจของพระองค์เมื่อพิจารณาในแง่การเสริมสร้างพระบารมีโดยอาศัยฐานทางศาสนา อันเป็น
 ทรัพยากรทางอำนาจอีกประการหนึ่ง แล้วพบว่ายังไม่เคยเกิดขึ้นอย่างชัดเจนมาก่อน

ความผิดแผกแตกต่างจากพระราชประเพณี เป็นเหตุให้นำความแตกแยกทางความคิด
 มาสู่ในหมู่สงฆ์ (รวมทั้งฆราวาสด้วย) เป็นอย่างมาก แม้ว่าในทางกลไวยุทธศาสตร์ทางการเมือง
 พระองค์อาจเห็นว่าวิธีการดังกล่าวอาจช่วยเสริมสร้างพระบารมีได้ ซึ่งวิธีการเหมือนกันกับ
 ราชกิจของธรรมราชาคือ ปฏิบัติธรรม, ศึกษาธรรมจนสอนผู้อื่นได้ อุปถัมภ์ศาสนากิจ ฉะนั้นด้วย
 วิธีการนี้หากพระองค์จะทรงใช้เพื่อเน้นกษัตริย์ที่มีอิทธิฤทธิ์ ซึ่งสังคมขณะนั้นยอมรับแนวความคิด
 ดังกล่าวอยู่แล้ว น่าจะทำให้พระองค์มีความชอบธรรมเพราะเป็นกษัตริย์ผู้ทรงฤทธิ ผู้มีบุญน่าจะเป็น
 ที่พึ่งแก่ประชาชนได้

จะเห็นได้ว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงได้บำรุงศาสนาอุปถัมภ์สงฆ์ให้พ้นจากสภาพการถูก
 ทำลายในปีแรก ๆ ที่ทรงขึ้นครองราชย์ แม้ว่าพระราชกรณียกิจด้านนี้จะทรงมีเวลาน้อย แต่อย่าง
 น้อยที่สุดการฟื้นฟูศาสนา นับเป็นเรื่องที่จะต้องรีบดำเนินการฟื้นฟูไปพร้อม ๆ ด้านอื่น ๆ ศาสนากิจ
 ในระยะแรก ๆ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงฟื้นฟูให้ศาสนาดำเนินไปอย่างที่เคยเป็นมา อันถือเป็นศาสนกิจ
 อันควรของพระมหากษัตริย์ ครั้นมาในระยะหลังศาสนกิจถูกดึงมาใช้เป็นทรัพยากรทางการเมืองของ
 พระองค์อย่างชัดเจน กล่าวคือพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเป็นกษัตริย์ที่ไม่ได้มาจากเชื้อพระวงศ์ดังกล่าว
 แล้ว การเป็นพระมหากษัตริย์ของพระองค์ทรงใช้คุณสมบัติด้านนี้ครบมีความสามารถในอันที่จะนำ
 กองทัพออกรบกับข้าศึก ซึ่งในระยะปีแรก พระราชกรณียกิจจะเน้นหนักในด้านนี้ จนสามารถกอบกู้
 เอกราช ตั้งราชอาณาจักรขึ้นใหม่ที่กรุงธนบุรี เกียรติยศปรากฏทั่วไปในหมู่ชนชาวไทย (พระเกียรติยศ
 นี้มีอยู่สูงมาก จนทรงเป็นที่ยกย่องในภายหลังว่าทรงเป็นมหาราชพระองค์หนึ่ง) นั่นเป็นความสำเร็จ
 อันยิ่งใหญ่ในช่วงปีแรก ๆ ที่ทรงเสวยราชย์ แต่การเป็นกษัตริย์ที่มีได้มาจากเชื้อพระวงศ์คงจะอาศัย
 บารมีด้านการเป็นกษัตริย์นักรบแต่เพียงอย่างเดียวไม่ได้ เมื่อบ้านเมืองสมัยกรุงธนบุรีผ่านการบูรณะ
 ฟื้นฟูมาระยะหนึ่ง สภาพบ้านเมืองเริ่มเข้ารูปรุ่ย คนในสังคมย่อมมีความรู้สึกอยากเห็นภาพของ
 กษัตริย์เหมือนสมัยอยุธยา ประเด็นตรงนี้ก็กลายเป็นปัญหาสำคัญที่พระเจ้ากรุงธนบุรีจะต้องคิดหนักว่า
 จะทำอย่างไร ในตัวของพระองค์เองก็มีข้อจำกัด เพราะไม่เป็นเชื้อพระวงศ์ อันเป็นคุณสมบัติที่
 สำคัญมากต่อปัญหานี้ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงเลือกที่จะดำเนินการสร้างทรัพยากรทางอำนาจใหม่ขึ้นมา
 แทน โดยการเน้นให้พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่มีบุญฤทธิ์ ด้วยการอาศัยองค์การสงฆ์เป็นเครื่องมือใน
 อันที่จะสร้างทรัพยากรดังกล่าวขึ้น ซึ่งจะเห็นได้ว่าศาสนกิจของพระองค์ในระยะแรกนั้นได้ทรงดำเนิน
 หรือปฏิบัติเยี่ยงพระธรรมราชาทั้งหลายดังกล่าวแล้ว ครั้นมาในระยะหลังเห็นได้ชัดว่า ทรงปฏิบัติ

ศาสนกิจที่เน้นด้านอิทธิฤทธิ์ อันเป็นการสะท้อนให้เห็นว่าทรัพยากรทางอำนาจด้านศาสนาได้เปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์

กล่าวโดยสรุปได้ว่า ทรัพยากรทางอำนาจสมัยธนบุรีมีลักษณะที่ไม่แตกต่างไปจากสมัยอยุธยามากนัก กล่าวคือ มีทรัพยากรทางอำนาจประเภทต่าง ๆ เช่นเดียวกัน จะมีความแตกต่างกันบ้างก็ตรงที่ความเป็นขุนนางที่มีความสามารถ เป็นทรัพยากรทางอำนาจอันสำคัญและจำเป็นมากต่อการขึ้นครองราชย์ ความสามารถนี้เราพบว่าเป็นความสามารถด้านการรบ สำหรับความเป็นเชื้อพระวงศ์นั้น เป็นที่ทราบกันแล้วว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเป็นขุนนางมาก่อน ฉะนั้นความเป็นเชื้อพระวงศ์คงมีลำดับความสำคัญน้อยลง เมื่อเทียบกับสมัยอยุธยาดังกล่าวนั้น อย่างไรก็ตาม ความสำคัญของความเป็นเชื้อพระวงศ์กลับเพิ่มมากขึ้นหลังจากที่พระเจ้ากรุงธนบุรีปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์แล้ว ดังเห็นได้จากทรงรับเอาเจ้านายฝ่ายหญิงมารับราชการฝ่ายในดังกล่าว ความเป็นเชื้อพระวงศ์นี้คงมีส่วนเสริมสร้างความชอบธรรมในอันที่จะเป็นกษัตริย์ปกครองราชอาณาจักรได้เป็นอย่างมาก และในขณะเดียวกัน ความเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีความชอบธรรมนั้น ย่อมมาจากสังคมที่ปกครองโดยกษัตริย์ที่มีอำนาจสูงสุด และมั่นคง นั่นก็หมายความว่า ความเป็นสถาบันของสถาบันกษัตริย์ได้เกิดขึ้น ซึ่งในส่วนนี้พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเห็นความสำคัญและความจำเป็น

สรุป

ทรัพยากรอันเป็นฐานแห่งการมีหรือได้มาซึ่งอำนาจในสมัยอยุธยา นั้น เราจะเห็นได้ว่า ความเป็นเชื้อพระวงศ์อันเป็นสิ่งที่ได้มาจากชาติกำเนิดนั้น เป็นทรัพยากรที่มีลำดับความสำคัญอยู่สูงมาก เพราะกษัตริย์สมัยอยุธยาเน้นการสืบราชสมบัติจากความเป็นพระบรมวงศานุวงศ์เป็นสำคัญ หรือแม้แต่ขุนนางที่ขึ้นเป็นกษัตริย์ครองราชย์ก็ทำการเชื่อมโยงกับเชื้อพระวงศ์เดิม เพื่อแสดงถึงการสืบเนื่องกับกษัตริย์พระองค์ก่อน ซึ่งเป็นการสร้างความเป็นเชื้อพระวงศ์ให้เกิดขึ้นกับตนเอง ความเป็นขุนนางผู้ใหญ่ เป็นทรัพยากรทางอำนาจ เป็นตำแหน่งทางสังคม ที่ต้องอาศัยความรู้ความสามารถเป็นฐานนี้ เป็นทรัพยากรที่เอื้ออำนวยให้ได้มาซึ่งอำนาจมากขึ้น เพราะมีความสัมพันธ์กับทรัพยากรด้านอื่น ๆ อีกด้วย กล่าวคือ การที่บุคคลใดเป็นขุนนางผู้ใหญ่ นั่นคือผู้ที่มีไพร่ในสังกัดมาก ไพร่นี้เป็นฐานอำนาจทั้งในแง่กำลังรบ และกำลังการผลิตสินค้าทางเศรษฐกิจ ซึ่งในช่วงสมัยที่เศรษฐกิจรุ่งเรือง ขุนนางได้ใช้โอกาสนี้ทำการค้า โดยอาศัยแรงงานจากไพร่ผลิตสินค้าขึ้นมาค้าขาย สร้างความร่ำรวยมากจนสามารถใช้เงินหรือความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจเป็นฐานอำนาจได้ ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจของขุนนางย่อมเป็นปัจจัยประการสำคัญในอันที่จะสร้างพรรคพวกในลักษณะอุปถัมภ์ ซึ่งกลายเป็นฐานอำนาจอีกประการหนึ่งของขุนนาง สำหรับในด้านไพร่พล ซึ่งเป็นทรัพยากรอำนาจประเภทกำลังคนนั้น เป็นฐานอำนาจของเจ้าและขุนนางตามระเบียบของสังคมระบบศักดินา ซึ่งกลายเป็นสถาบันหนึ่งของสังคม ระบบไพร่ในสมัยอยุธยากลายเป็นทรัพยากรทางอำนาจที่สำคัญประการหนึ่ง เพราะว่าเจ้าและขุนนางสามารถควบคุมไพร่ได้ค่อนข้างมาก กำลังไพร่มีส่วนเสริมสร้างอำนาจแก่เจ้าและขุนนางอย่างเด่นชัดในด้านการผลิตปัจจัยทางเศรษฐกิจ และกำลังการรบ ทรัพยากรทางอำนาจด้านกำลังทางเศรษฐกิจในสมัยอยุธยา เป็นทรัพยากรที่สามารถสร้างอำนาจทางการเมืองแก่ผู้นำ โดยเฉพาะทางกษัตริย์ เจ้า และขุนนาง อย่างเห็นได้ชัด เพราะการมีเงินทองมากคือปัจจัยในอันที่จะนำไปสนับสนุนการอุปถัมภ์พรรคพวกของตน และเป็นกำลังใช้จ่ายในด้านการรบอีกด้วย ทรัพยากรทางอำนาจด้านเศรษฐกิจนี้มีข้อน่าสังเกตว่า เป็นทรัพยากรที่สร้างขึ้นได้ง่าย หากมีเงื่อนไขด้านอื่น ๆ เช่น ความเป็นกษัตริย์ เจ้า หรือขุนนางผู้ใหญ่ และสภาวะทางเศรษฐกิจรุ่งเรือง โดยเฉพาะมีการค้ากับต่างประเทศอย่างกว้างขวาง ล้วนเป็นปัจจัยที่เอื้ออำนวยให้มีการสร้างความมั่งคั่งได้อย่างมาก ทรัพยากรอำนาจด้านศาสนา ซึ่งเป็นความเชื่ออันสามารถสร้างเป็นอุดมการณ์ของรัฐได้นั้น ผู้ปกครองสมัยอยุธยาส่วนใหญ่ใช้อุดมการณ์ทางการเมืองแบบเทวราชา ได้นำหลักการของศาสนาพราหมณ์มาใช้สร้างความศักดิ์สิทธิ์น่าเกรงขามแก่สถาบันกษัตริย์อย่างแพร่หลาย อย่างไรก็ตามอุดมการณ์แบบธรรมราชาก็ได้นำมาใช้เช่นกัน แต่พบว่ามิขางรัชกาลเท่านั้น

การที่ผู้ปกครองหรือชนชั้นนำสมัยอยุธยาอำนาจขึ้นมาได้นั้น เพราะมีทรัพยากรอำนาจ ซึ่งมีทั้งสร้างขึ้นมาจากและมียู หรือได้มาโดยชาติกำเนิด (เช่น เป็นเจ้า) เมื่อผู้ปกครองมีอำนาจแล้ว สิ่งก็ตามมาคือ การใช้อำนาจ เราพบว่ามีการใช้อำนาจต่อสู้กันเพื่อความมีอำนาจเหนือกว่า มาจากฐานอำนาจเดียวกัน เช่น การต่อสู้แย่งชิงอำนาจระหว่างเชื้อพระวงศ์ด้วยกันเอง หรือระหว่างขุนนางกับเชื้อพระวงศ์ ฐานอำนาจเหล่านี้ได้รับการสร้างสมขึ้นถึงระดับที่ใกล้เคียงกัน ทั้งในด้านศักยภาพและเวลา กล่าวคือ ต่างฝ่ายต่างก็มีจำนวนปริมาณและคุณภาพของทรัพยากรทางอำนาจในระดับเดียวกัน ผลแห่งการมีทรัพยากรอำนาจดังกล่าวจึงทำให้การต่อสู้กันทางอำนาจออกมาในรูปของการใช้กำลังเข้าไปขัดความขัดแย้งของฝ่ายตรงกันข้าม

สำหรับทรัพยากรอำนาจสมัยธนบุรีที่สำคัญมีดังนี้คือ ความเป็นเชื้อพระวงศ์ ซึ่งยังมี ความสำคัญอยู่มากเช่นเดียวกับสมัยอยุธยา ดังเห็นได้จากการที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพยายาม สร้างขึ้นมาจาก การเชื่อมโยงกับเชื้อพระวงศ์สมัยอยุธยา โดยการรับเอาเจ้าบางพระองค์มารับ ราชการฝ่ายใน และทรงใช้พุทธศาสนาเพื่อเสริมสร้างบารมีของพระองค์ดังกล่าวมาแล้ว ทรัพยากร อำนาจด้านความเป็นขุนนางผู้ใหญ่ เราจะเห็นได้ชัดว่า ความเป็นขุนนางเป็นทั้งทรัพยากรอันเป็น ฐานอำนาจของกษัตริย์ และขณะเดียวกันก็เป็นตำแหน่งหน้าที่ที่สามารถทำให้ตัวขุนนางผู้นั้นมีอำนาจ ขึ้นมาได้ โดยเฉพาะขุนนางที่มีความสามารถในด้านการรบ ความสามารถในด้านการสร้างพรรคพวก ซึ่งเป็นฐานอำนาจอีกประการหนึ่งที่สามารถทำให้ขุนนางผู้นั้นมีหรือได้มาซึ่งทรัพยากรอื่น ๆ อีกได้ เช่น การมีพรรคพวกทำการค้า ย่อมได้มาซึ่งความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ เป็นต้น ทรัพยากรด้านการควบคุม กำลังไพร่ในสมัยธนบุรี จะเห็นว่าการสร้างฐานอำนาจด้านนี้ของพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ประสบผลสำเร็จ มากนักเพราะฐานอำนาจนี้ได้ตกไปอยู่กับขุนนางหัวเมืองเป็นส่วนใหญ่ ประกอบกับไพร่หลวงที่มี อยู่น้อย การสร้างกำลังไพร่ด้วยวิธีนี้เป็นเหตุให้พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่สามารถดึงกำลังมาใช้ตามที่ พระองค์ต้องการได้ เนื่องจากไพร่กระจายอยู่ตามอำนาจของผู้นำท้องถิ่น ซึ่งห่างไกลจากการควบคุม บังคับบัญชาของพระองค์ และที่สำคัญ ขุนนางหัวเมืองซึ่งเป็นเจ้าเมืองล้วนแล้วแต่เป็นขุนนางคนสนิท ของพระองค์ที่ทรงส่งไปปกครอง แต่เมื่อขุนนางเหล่านั้นหมดไป การสร้างขุนนางรุ่นใหม่ขึ้นมาแทน ไม่มีหรือไม่ทรงทำ จึงทำให้การควบคุมหัวเมืองของพระเจ้ากรุงธนบุรีทำได้น้อยลงในช่วงปลายรัชสมัย ของพระองค์ ในทางตรงกันข้าม ผู้ที่มีกำลังไพร่มากกลับกลายเป็นขุนนางที่มีความสามารถด้าน การรบ เช่น เจ้าพระยาจักรี และเจ้าพระยาสุรสีห์ ซึ่งเป็นขุนนางที่มีขุนนางเก่า หรือมีเชื้อสาย จากขุนนางเก่าสมัยอยุธยาเป็นพรรคพวก ขุนนางเหล่านี้อยู่ในส่วนกลาง ซึ่งโดยโครงสร้างทางการ ปกครองแล้ว คือทรัพยากรทางอำนาจของพระเจ้ากรุงธนบุรี อันเป็นกลุ่มคนที่ให้การสนับสนุนพระองค์ บทบาทนี้ในช่วงแรกของรัชสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรี เราเห็นได้ชัดเจนว่า เป็นฐานอำนาจของ พระองค์ แต่เมื่อเวลาผ่านไปจากช่วงต้นรัชกาล ถึงปลายรัชกาล ในช่วงปลายรัชกาลนั้น ทรัพยากร

ส่วนนี้กลายเป็นทรัพยากรอำนาจที่เข้มแข็งมาก และเปลี่ยนบทบาทมาเป็นคู่แข่งกับพระเจ้ากรุงธนบุรี จนท้ายที่สุดก็เข้ามาต่อสู้กันทางอำนาจ และฝ่ายขุนนางชนะในที่สุด ทรัพยากรด้านความมั่งคั่งทาง เศรษฐกิจในสมัยธนบุรี ชนชั้นนำหรือผู้ปกครองอย่างพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่มีโอกาสในอันที่จะแสวงหา ความร่ำรวยมั่งคั่งมาสู่พระองค์ได้ เพราะพระองค์ทรงมีภาระด้านการทำสงครามและไม่มีบุคคลใด ไม่ว่าจะเป็นพระประยูรญาติ หรือขุนนางคนใดที่จะทำการช่วยแสวงหาความร่ำรวยมาสู่พระองค์ ประกอบกับรัชสมัยของพระองค์ ภาวะการค้าระหว่างประเทศยังอยู่ในภาวะชบเซา ไม่คึกคักมาก เหมือนสมัยอยุธยาตอนปลาย ชนชั้นนำสมัยธนบุรีที่มีโอกาสแสวงหาความมั่งคั่งได้บ้างก็เห็นจะได้แก่ พ่อค้าที่เป็นทั้งชาวไทยและจีน แต่พวกนี้ก็ต้องมีความเกี่ยวข้องหรือสัมพันธ์กับชนชั้นปกครอง และ การเกี่ยวข้องนี้จะส่งผลให้ผู้ปกครองได้ประโยชน์จากการค้าด้วย เช่น เจ้าพระยาจักรี มีพี่สาว และพี่เขยเป็นพ่อค้าทำการค้า แสวงหาเงินทอง เป็นต้น สำหรับทรัพยากรอำนาจด้านศาสนา โดยเฉพาะพุทธศาสนา ซึ่งนับว่าเป็นสิ่งสำคัญอยู่มาก ดังเห็นได้จาก หลังจากพระเจ้ากรุงธนบุรี ครองราชย์ สิ่งที่พระองค์ทรงทำคือการบำรุงสงฆ์ บิณฑบาตที่ถุกย้ายโดยนมา และต่อมา ภายหลังพระองค์ทรงทำวิปัสสนาจนเข้าพระทัยว่าทรงเป็นโสดาบัน อันเป็นสถานภาพที่สูงกว่าสงฆ์ ทั่วไป กระบวนการนี้ถือว่าเป็นกระบวนการที่ทรงทำให้สงฆ์ยอมรับในพระองค์ ด้วยการเน้นพระ บารมีส่วนพระองค์โดยอาศัยหลักการของพระพุทธศาสนา ซึ่งนั่นก็คือการใช้พุทธศาสนาเป็นฐานอำนาจ ทางการเมืองนั่นเอง

ในแง่ของการใช้อำนาจสมัยธนบุรี จะเห็นว่าในระยะแรก ๆ ชนชั้นผู้ปกครองทั้งฝ่าย กษัตริย์และขุนนาง ต่างก็ใช้กำลังอำนาจด้านการทหารปราบปรามชุมนุมต่าง ๆ ก่อน หลังจากนั้น ก็ป้องกันข้าศึกโดยเฉพาะพม่า และปราบปรามหัวเมืองประเทศราช ในสถานการณ์ที่มีการใช้กำลัง อำนาจเช่นนั้น พระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงมีความจำเป็นรีบด่วนที่ต้องทำพระราชกรณียกิจต่าง ๆ หลายด้าน เช่น ปัญหาความชอบธรรมในการปกครอง เพราะพระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่ไม่ได้มาจาก เชื้อพระวงศ์ จึงต้องสร้างทรัพยากรด้านอื่นขึ้นมาเสริม เช่น การสร้างบารมีด้านศาสนา หรือการ ควบคุมไพร่พล เป็นต้น ในขณะที่เดียวกันนั้นขุนนางอย่างเจ้าพระยาจักรีกลับมีโอกาสสร้างเสริมทรัพยากร ทางอำนาจหลายประการ เช่น การสร้างพรรคพวกที่เป็นขุนนางเก่าจากอยุธยา การส่งเสริม ให้เครือญาติได้มีโอกาสค้าขาย การได้ออกไปรบในฐานะแม่ทัพ ทำให้ได้ไพร่พลมากขึ้น ฉะนั้นจะ เห็นได้ว่า เจ้าพระยาจักรีมีเวลาที่จะเข้าไปจัดการสร้างทรัพยากรทางอำนาจมากกว่าพระเจ้า กรุงธนบุรี ซึ่งพระองค์มีว่แต่ทรงแก้ปัญหาความชอบธรรมในการปกครองอยู่ เท่ากับเป็นการปล่อย โอกาสให้ขุนนางดังกล่าวเสริมสร้างอำนาจขึ้นมามากขึ้น และมากจนสามารถท้าทายอำนาจพระองค์ ได้ เมื่อฝ่ายขุนนางมีฐานอำนาจขึ้นมากพอแล้ว การใช้กำลังทางอำนาจเพื่อยึดอำนาจก็เพิ่มขึ้น

ด้านการเปลี่ยนแปลงลำดับความสำคัญ และสาระสำคัญของทรัพยากรทางอำนาจสมัย
อยุธยาและธนบุรีนั้น จะเห็นได้ว่าลำดับความสำคัญของทรัพยากรทางอำนาจยังไม่มีเปลี่ยนแปลง
มากนักดังจะเห็นได้จาก ความเป็นเชื้อพระวงศ์ยังคงเป็นคุณสมบัติสำหรับผู้ที่จะมาเป็นกษัตริย์อยู่
ส่วนสาระสำคัญคงมีการเปลี่ยนแปลงบ้างบางประการ เช่น รูปแบบการควบคุมกำลังไพร่พลในสมัย
อยุธยา ไพร่ถูกรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง หรือราชธานีมาก ในขณะที่สมัยธนบุรี โดยเฉพาะ
ต้นรัชกาล ไพร่ถูกควบคุมโดยขุนนางหัวเมือง หรือการใช้ศาสนาในอยุธยา เน้นลัทธิเทวราชาจาก
พื้นฐานความเชื่อของศาสนาพราหมณ์เป็นส่วนใหญ่ แต่ในสมัยธนบุรีใช้พุทธศาสนาสร้างบารมีส่วน
พระองค์ เพื่อครอบงำสถาบันสงฆ์ ซึ่งเป็นสถาบันที่สามารถถ่ายทอดความคิดนี้ไปสู่ประชาชนอีก
ทอดหนึ่ง ซึ่งนั่นก็คือหากครอบงำสถาบันสงฆ์ได้สำเร็จ การสร้างการยอมรับในหมู่ประชาชนย่อม
เกิดขึ้นได้